

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

**MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI**

Hüseyin GÜLER
17913005

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans

**MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI**

Hüseyin GÜLER
17913005

Danışman
Prof. Dr. Metin BOZAN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Molla Musa el-Celâli’nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

25/04/2019

Hüseyin GÜLER

T.C

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

DİYARBAKIR

Hüseyin GÜLER tarafından yapılan “Molla Musa el-Celâî'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Mezheplerine Bakışı” konulu bu çalışma, jürimiz tarafında Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Metin BOZAN

Üye: Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İlhan BARAN

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 25/04/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../.../ 2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber vefat ettikten sonra Müslümanlar arasında çeşitli ihtilaflar zuhur etmiştir. Söz konusu ihtilaflar daha sonra artarak devam etmiştir. Başlangıçta küfrü gerektirmeyen bu ihtilaflar zaman içerisinde itikadi fırkaları ve genel anlamda mezhepleri ortaya çıkıştır. Bu fırkalar da zamanla kendi içerisinde çoğalıp birbirlerini karşılıklı olarak tenkit etmiş hatta tekfire başvurular dahi olmuştur. Süreç içerisinde fırkaların çoğalması ve bu fırkaların/mezheplerin birçok alt gruplara ayrılması üzerine bu mezheplerin temel görüşlerinin ne olduğu, hangi alt gruplara ayrıldıklarını öğrenmek, tenkit etmek veya reddetmek amacıyla eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmıştır. Bu da mezhepler tarihi yazıcılığı denilen ve daha sonra birer fırka geleneğine dönüşen bu faaliyetin, fırka tasnifçiliği, süreç içerisinde pek çok tasnif ortaya çıkmıştır.

İlk mezhepler tarihçileri, özellikle itikadi mezhepleri çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Aslında mezhepler tarihi alanında yazılmış eserlere baktığımızda, ilk mezhep tarihçileri genel anlamda Yetmiş Üç Fırka Hadis'ini temel aldıklarını ve bu doğrultuda çalışmalar yaptıklarını görmekteyiz. Nitekim bazıları bu yetmiş üç sayısına ulaşmaya çalışırken bazıları da bu sayıyı aşmamaya gayret etmiştir. Buna mukabil bazıları da bu yetmiş üç sayısını dikkate almadan fırka tasnifçiliği yapmıştır. Bu ilk dönem eserleri incelediğimizde, düzenli olarak Hız. Peygamberden hemen sonra çıkan ihtilafları sırasıyla anlatırlar. Daha sonra da bu fırkaları ve görüşleri üzerinde dururlar. Örneğin; *Bağdâdî*, *İsferâyinî* ve *Şehristânî* bu şahıslardan birkaçıdır. Bu geleneği daha sonra *Âmidî* ve *Cürcânî* gibi şahıslar da devam ettirmişlerdir. Sonraki dönemlerde ise,

bunu sürdüren şark medreselerinde yetişen *Şeyh Abdurrahman Aktepi*¹ ve *Şeyh cüneyd Zokaydi*² gibi âlimlerdir. İşte son olarak bu geleneği günümüze aktaranlardan birisi de birçok eser kaleme almış olan Molla Musa el-Celâlî'dir.

Bu çalışmada halen hayatta olan Molla Musa el-Celâlî'nin fırkaları tasnif ettiği *Mecmûatu'l ulûm* ve *er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* eserlerinin mezheplerle ilgili bölümleri ele alınacaktır. Şark medrese geleneğine mensup bu âlimin, mezhep algısını tahlil etme fırsatı, mezheplerin genel özellikleri, eserin referansları gibi konular üzerinde durulacaktır. Bu sayede medrese geleneğinden gelen bir şahsın mezheplerle ilgili yazdığı eserleri bilim dünyasına kazandırılmaya çalışılacaktır.

Birinci bölümde Molla Musa el-Celâlî'nin hayatı ve eserleri tanıtılacaktır. İkinci bölümde ise el-Celâlî'nin özellikle *Mecmûatu'l ulûm* ve *er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* adlı kitaplarının mezheplerle ilgili olan bölümlerinin üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır. el-Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangilerinin olduğunu ve bunların ne sebeple zuhur ettiğiyle ilgili gerekçeler bildirilecektir. Ayrıca el-Celâlî'nin İslam mezhepleriyle ilgili tasnif yöntemi ve bu yöntemi hangi kıstaslara göre yapmaya çalıştığına dair bilgiler verilecektir.

Böyle bir çalışma konusunda bana izin veren ve çalışmamın bu hale gelmesine her türlü teşvik ve yardımını esirgemeyen ve gerek konunun içeriğine ilişkin gerekse teknik özelliklerle ilgili eksiklerime sabırla işaret ederek çalışmamın daha da zenginleşmesini sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Metin BOZAN'a müteşekkirim. Ayrıca araştırmamda benden yardımlarını esirgemeyen Molla Musa el-Celâlî'nin evladı olan Doç. Dr. Mehmet Salih GEÇİT hocama ve Arapça tercümelemede bana yardımcı olan biraderim Hasan GÜLER'e teşekkürü borç bilirim.

Hüseyin GÜLER
Diyarbakır- 2019

¹ Hayatı için bkz. Metin Bozan, "Şark Medreseleri Geleneğinde Fırak Yazıcılığı" **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, (29 Haziran-1 Temmuz 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları 2013, c. 1, s. 679.

² Hayatı için bkz. Bozan, **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, s. 684.

ÖZET

Molla Musa el-Celâlî'nin Mecmûatu'l Ulûm ve Er-Risaletu'd-Da'iyye ile Muhabbeti Muâviyye adlı eserlerinin İslam mezhepleriyle ilgili bölümünü oluşturan kısımları konu edinen bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında, Molla Musa el-Celâlî'nin medreselerde yetişen bir âlim olmasından dolayı medreselerin tarihi hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Daha sonra biraz özele indirgeyerek Şark Medreselerinin genel özellikleri, eğitim, yöntem ve teknikleri ile Şark Medreselerinde okutulan kitaplar hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Molla Musa el-Celâlî'nin hayatı ve eserleri tanıtılmıştır. İkinci bölümde ise el-Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında yaşanan ilk ihtilaflar ve bunun sonucunda da ortaya çıkan ana mezhepler ve süreç içerisinde mezheplerden neşet eden fırkalar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Molla Musa, Medrese, İslam Mezhepleri, Mezhep, Fırka.

ABSTRACT

In this study, “Mecmûatu’l Ulûm” and “Er-Risaletu’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye” written by Mullah Musa al-Jalali have been examined in terms of Islamic sects within three chapters as introduction and two chapters.

In introduction part, a short information is given about the history of madrassa as Molla Musa el-Celali is a scholar who has madrassa education. Then, information about general features, education, methods and technics and books in Orient Madrassas is given as detail.

In the first chapter, the life of Mullah Musa al Jalali and his works have been introduced. Second chapter inform about first disagreements among Muslims and sects that emerged after this disagreements and factions that emerged around this sects according to al-Jalali.

Keywords

Mullah Musa, Madrasa, Islamic sects, sect, faction.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD.....	1
1.2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	3
1.2.1. Klasik Kaynaklar.....	3
1.2.2. Çağdaş Çalışmalar.....	4
1.2.3. Yapılandırılmamış Görüşmeler.....	4
1.3. ŞARK MEDRESELERİ.....	5
1.3.1. Şark Medreselerine Genel Bir Bakış.....	5
1.3.2. Şark Medreselerinde Eğitim ve Öğretim.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI.....	16
1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ.....	17
1.2.1. Molla Musa el-Celâlî'nin Eğitim Aldığı Medreseler.....	20
1.2.2. Hocaları.....	22
1.2.2.1. Seyda Molla Reşit.....	22
1.2.2.2. Molla İbrahim İğdirî (İğdirî).....	22
1.2.2.3. Şeyh Molla Abdurrahman Dürre.....	22
1.2.2.4. Seyyid Abdurrahman Derizbinî.....	23

1.2.2.5. Seyda Molla İbrahim Ağdadı	23
1.2.2.6. Seyda Molla Sadrettin Yüksel	23
1.2.2.7. Seyda Molla Muhyiddin Havilî	24
1.2.3. Medresesi ve Öğrencileri	25
1.2.4. Eserleri	26

İKİNCİ BÖLÜM

MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

2.1. MEZHEP NEDİR	34
2.2. MÜSLÜMANLARIN İHTİLAF DÜŞTÜKLERİ KONULARI	35
2.3. EL-CELÂLÎ'NİN İSLAMİ FIRKALARDA TASNİF	

YÖNTEMİ	39
2.3.1. Mu'tezile	44
2.3.1.1. Vâsıliyye	46
2.3.1.2. Amriyye	46
2.3.1.3. Huzeyliyye	47
2.3.1.4. Nazzâmiye	47
2.3.1.5. Esvâriyye	48
2.3.1.6. İskâfiyye	48
2.3.1.7. Caferiyye	48
2.3.1.8. Bişriyye	49
2.3.1.9. Muzdariyye	49
2.3.1.10. Hişamiyye	49
2.3.1.11. Sâlihiyye	50
2.3.1.12. Hâbıtiyye	50
2.3.1.13. Hadebiyye	51
2.3.1.14. Ma'meriyye	51
2.3.1.15. Sümâmiyye	51
2.3.1.16. Hayyâtiyye	52
2.3.1.17. Câhızıyye	52
2.3.1.18. Ka'biyye	53
2.3.1.19. Cubbâiyye	53
2.3.1.20. Behşemiyye	54

2.3.2. Şia.....	54
2.3.2.1. Gulât	56
2.3.2.1.1. Sebeiyye	57
2.3.2.1.2. Kâmiliyye.....	57
2.3.2.1.3. Muğiriyye.....	58
2.3.2.1.4. Cenâhiyye	59
2.3.2.1.5. Mansûriyye	59
2.3.2.1.6. Hattâbiyye	60
2.3.2.1.7. Gurâbiyye.....	61
2.3.2.1.8. Zemmiye	61
2.3.2.1.9. Hişâmiyye	62
2.3.2.1.10. Zûrâriyye	62
2.3.2.1.11. Yûnusiyye.....	63
2.3.2.1.12. Şeytâniyye	63
2.3.2.1.13. Rizâmiyye.....	63
2.3.2.1.14. Mufâvvida	64
2.3.2.1.15. Bedâiyye.....	64
2.3.2.1.16. Nusayriyye ve İshâkiyye	64
2.3.2.1.17. İsmâiliyye	65
2.3.2.2. Zeydiyye	68
2.3.2.2.1. Cârudiyye	69
2.3.2.2.2. Süleymâniyye	70
2.3.2.2.3. Betîriyye	70
2.3.2.3. İmâmiyye	71
2.3.3. Havâric	74
2.3.3.1. el-Muhakkime.....	75
2.3.3.2. Beyhesiyye	75
2.3.3.3. Ezârika.....	76
2.3.3.4. Necedât.....	76
2.3.3.5. Asfâriyye	77
2.3.3.6. İbâdiyye	77
2.3.3.7. Acârîde	78

2.3.4. Mürcie	78
2.3.4.1. Yûnusiyye	79
2.3.4.2. Ubeydiyye	80
2.3.4.3. Gassâniyye	80
2.3.4.4. Sevbâniyye	81
2.3.4.5. Sûmeniyye	81
2.3.5. Neccâriyye	81
2.3.5.1. Berğûsiyye	83
2.3.5.2. Za'ferâniyye	83
2.3.5.3. Müstedrike	83
2.3.6. Cebriyye	84
2.3.7. Müşebbihe	85
2.3.8. Nâciye Fırkası	86
SONUÇ	90
KAYNAKÇA	94

KISALTMALAR

<i>a.s.</i>	Aleyhi Selâm
<i>b.</i>	Bin/ibni
<i>Bkz.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>c.c.</i>	Celle Celâluhu
<i>Ç.Ü.</i>	Çukurova Üniveesitesi
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>DİA.</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
<i>DİB.</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>h.</i>	Hicri
<i>hz.</i>	Hazreti
<i>ö.</i>	Ölümü
<i>r.a.</i>	Radiyallahu Anh
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>s.a.v.</i>	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
<i>TDV.</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>thk.</i>	Tahkik eden
<i>trc.</i>	Tercüme eden
<i>v.b.</i>	Ve benzeri

GİRİŞ

1.1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOD

Tezimizi bir giriş ve iki bölüm başlığı şeklinde vermeye çalıştık. Bu itibarla giriş kısmında tezimizin ana konusunun anlaşılması bakımından ilk önce tezle alakalı olan bazı konulara kısaca değindik. Söz konusu, Molla Musa el-Celâli şark medreselerinde yetişmiş ve medrese ortamında öğrenimini almış bir şahıstır. Bu nedenle el-Celâli'nin yetiştiği şark medreseleri hakkında bilgi verdik. Daha sonra şark medreselerinin eğitim yöntem ve teknikleri üzerinde durmaya özen gösterdik. Şark medreselerinde hocaların (seydaların) nasıl bir eğitim verdiklerini, nasıl bir metot izlediklerini belirtmeye gayret ettik.

Birinci bölümde Molla Musa el-Celâli'nin hayatı ve eserleri üzerinde durmaya gayret gösterdik. Çalışmamızın iyi anlaşılması için müellifin görüşleri ve mezheplere bakışına geçmeden önce O'nun hayatı ve ilmi kişiliği üzerinde durmaya çalıştık. Burada el-Celâli'nin doğumundan bu yaşına kadar gerek beşeri yönden gerekse ilmi yönden hayatını ayrıntılarıyla aktarmaya ve özellikle el-Celâli'nin eğitim aldığı medreseler, okuduğu kitaplar ve hangi hocalardan ders aldığını açıkladık. Molla Musa el-Celâli'nin eğitim hayatı üzerinde ve özellikle İslam mezhepleri hakkında bilgiler vermeye çalışırken hangi kitaplardan etkilendiği ile ilgili üzerinde ayrıca durduk. Çünkü müellifin görüşlerine geçmeden önce o müellifin görüşlerini oluşturan temel kaynaklarının hangileri olduğunu belirtmeye özen gösterdik. Daha sonra el-Celâli'nin kaleme aldığı eserlerinin içerikleri hakkında kısaca bilgiler verdik.

İkinci bölümde ise çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Molla Musa el-Celâli'nin İslam mezheplerine bakışını ele almaya çalıştık. Bunu yaparken el-Celâli'nin *Mecmûatu'l ulûm* ve *er-Risâletu'd-da'iyye ila muhabbeti Muaviyye* adlı eserleri üzerinden değerlendirmede bulunduk. Bilindiği üzere Hz. Peygamber'den

(s.a.v.) sonra meydana gelen olaylarda siyasi ve kelami problemler zuhur etmiş ve buna bağlı olarak itikadi gruplar ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu grupların çoğalmasıyla birlikte mezheplerin sayısını, görüşlerini, öğrenmek, onları tenkit veya reddetmek amacıyla zaman içerisinde pek çok eser ele alınmıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmışlardır.

Konunun anlaşılması açısından ilk önce mezhep kavramı üzerinde durulmuştur. Müellif mezhep tasnifine geçmeden önce Hz. Peygamberden (s.a.v.) hemen sonra Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafları sıralamaktadır. Hemen akabinde İslam tarihinde “Yetmiş Üç Fırka” diye meşhur olan hadis-i şerifi söyleyip bu hadis-i şerif doğrultusunda fırka tasnifine başlamaktadır. Bu itibarla biz de müellife göre Müslümanlar arasında çıkan ilk ihtilafların hangileri ve kaç tane olduğunu açıklamadan önce fırak kitaplarına göz attık. Eş’ârî Bağdâdî ve Şehritânî gibi mezheplerle ilgili ilk eserler kaleme alan şahısların bu konulardaki görüşlerine yer verdik. İlk mezhep tarihçilerine göre Müslümanlar arasında çıkan ihtilafların hangileri olduğunu ve hangi mezhep tarihçisinin kaç tane ihtilafı aktardığını belirtmeye çalıştık. Molla Musa’nın görüşlerini diğer müelliflerin görüşleriyle karşılaştırma metodu izleyerek aktarmaya çaba gösterdik. Daha önce belirttiğimiz üzere her mezhep tarihçisi kendi bulunduğu konuma veya mensup olduğu mezhebe göre bir tasnif yöntemi izlemektedir. Çalışmamızın daha objektif ve bilimsel olması açısından sadece Molla Musa el-Celâlî’nin değil, diğer İslam Mezhepleri tarihçilerinin de tasniflerine yer verdik. İlk önce mezheplerle ilgili eserler kaleme alan ana kaynakların yazarları hangi mezhebi nasıl açıkladığını ve kaç gruba ayırdıklarını belirttik. Sonra Molla Musa el-Celâlî’nin mezhepleri tasnif yöntemine geçtik.

el-Celâlî’nin mezhepleri tasnif yöntemine baktığımızda, kendinden önceki âlimler gibi İslam tarihinde meşhur olan “Yetmiş Üç Fırka” hadisini dikkate alarak firkaların tasnifini yapmaya çalıştığını görmekteyiz. el-Celâlî, aslında selefleri gibi, firkaları sekiz ana başlığa ayırdıktan sonra bu ana firkalar hakkında malumat verip bu firkaların alt gruplarını da tek tek sıralayıp açıklamaktadır. Aslında el-Celâlî’nin bu firkalar hakkında verdiği bilgiler, Seyyid Şerif Cürçânî’nin *Şerhul-Mevâkıfi* ile karşılaştırıldığında bunlar arasında çok yakın bir benzerlik hatta bazı ifadelerin aynı

olduğunu görmek mümkündür. Daha önce belirttiğimiz üzere konunun iyi anlaşılması için ilk mezhep tarihçilerinin ana mezheplerinin hangileri ve kaç tane olduğunu, bunların tali kollarının hangilerinin olduğunu açıkladıktan sonra el-Celâli'nin yaptığı tasnife geçilmiştir. İslam'da sekiz ana mezhebin hangileri olduğunu kısaca açıklanmıştır. Sonra da her bir ana mezhebin alt gruplarının hangileri olduğunu ve bu mezheplerin kimlere mensup olduğunu açıklamaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda temel kaynakları kullanıldıktan sonra konuyla alakalı olan bazı tezler, makaleler, ansiklopediler ve çağdaş çalışmalardan da faydalanılmıştır.

1.2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Molla Musa el-Celâli'nin hayatı eserleri ve İslam mezheplerine bakışı adlı konu üzerine inceleme yaparken bu şahsın ilmi ve fikri hayatındaki farklılıkları kaleme aldığı eserlerin kaç tane olduğunu ve bu eserlerin genel özelliklerini, son olarak bu şahsın eserlerinden yola çıkarak İslam mezheplerine olan yaklaşımının nasıl olduğunu aktarmaya çalışırken ağırlıklı olarak kullandığımız kaynakları şöyle sınıflandırabiliriz.

1.2.1. Klasik Kaynaklar

Klasik kaynaklardan kastımız İslam mezheplerinin ilk şekillenmeye başladığı dönemlerde telif edilen eserlerdir. Örneğin; Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak*,³ İsferyânî'nin *et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkatin-Nâciye ani'l Fıraki'l-Hâlikin*,⁴ Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*,⁵ Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr*,⁶ Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*⁷ gibi eserler kastedilmektedir. Yine konuyla alakalı olan bazı kavramları açıklarken Ebu Fadl Cemalüddin İbn Manzur'un *Lisânü'l-*

³ Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî el-İsferyânî et-Temîmî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.

⁴ Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî, **et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciyeti Ani'l-Fıraki'l-Hâlikin**, (thk. Kemal Yûsuf el-Hût) Âlemu'l-Kutup, Beyrut, 1983.

⁵ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebîbekr Ahmed eş-Şehritânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, (thk. Emir Ali Mehna-Ali Hasan Faûr), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1993.

⁶ Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, (thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî), Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002,

⁷ Seyyid Şerîf Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015

Arab,⁸ Tâhir Ahmed ez-Zâvî'nin *Muhtâru'l-Kâmusu'l-Muhit*⁹ adlı ilk dönemlerde telif edilen eserlerden faydalanılmıştır.

1.2.2. Çağdaş Çalışmalar

Çağdaş çalışmalardan kastedilen Molla Musa'nın hayatını aktarmaya çalışırken müellifin kendi eserlerinden olan en az yedi veya sekiz eserinden faydalanılmıştır. Yine Müellifin İslam mezheplerine olan bakışını incelerken *Mecmûatu'l ulûm* ve *er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* adlı eserlerine sıkça başvurulmuştur. Şark medreseleri ve mezheplerle ilgili bilgiler verilirken konuyla alakalı olan sempozyum, tez ve makalelerden istifa edilmiştir. Ayrıca tarihi kişilikler için özellikle İsferyâînî'nin *et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkatin-Naciye ani'l Firaki'l-Halığın* ile Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr* adlı klasik kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunlarla beraber Diyanet İslam Ansiklopedisinden de faydalanılmıştır.

1.2.3. Yapılandırılmamış Görüşmeler

Bilindiği üzere hayatını araştırdığımız Molla Musa el-Celâlî hali hazırda hayattadır. Dolayısıyla biz de bizzat kendileriyle 30/01/2014 tarihinde Ağrı İlinin Doğubeyazıt ilçesinde yüz yüze görüşerek bazı konularda bilgi sahibi olduk. Ayrıca Müellifin oğlu olan Mehmet Salih Geçit Beyefendiyle de 26.05.2013 ile 03.07.2016 tarihlerinde Ağrı'da yüz yüze görüşmeler yaparak babası ve araştırmamızı ilgilendiren bazı konularda malumat sahibi olmaya çalıştık.

⁸ Ebu Fadl Cemaleddin İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1999.

⁹ Tahir Ahmed ez-Zâvî, **Muhtâru'l-Kâmusu'l Muhit**, Daru Hedemâti'l-Kur'an, Dımaşk, 1963.

1.3. ŞARK MEDRESELERİ

1.3.1. Şark Medreselerine Genel Bir Bakış

İslam eğitim tarihinde önemli bir yeri olan medrese kurumu,¹⁰ teşekkül etmeye başladığı IX. Asırdan itibaren, varlık alanı bulduğu yerlerde üzerine düşen vazifeyi yerine getirmiş, uzun yıllar İslam kültür mirasının taşıyıcısı olmuştur. Selçuklular zamanında daha çok Nizamiye Medreseleri ile başlayan süreçte, Zengiler, Eyyubiler ve Memlüklerin gayretleriyle medreselerin sayısının ve temsil gücünün arttığı gözlemlenmiştir. Bu önemli miras Selçuklular tarafından Anadolu coğrafyasına taşınmış ve Osmanlıların eliyle daha da geliştirilmiştir.¹¹ Fakat Osmanlı devletinin gerileme ve çökme dönemine girmesiyle birlikte medreseler de artık canlılığını yitirmiş ve kendi içerisinde ilmi bir kısır düngüye girmiştir. Zaman zaman medreselerde bazı ıslah çalışmaları yapılsa da istenilen sonuca ulaşılamamıştır.¹²

Şark medreseleri dediğimiz messeselerin bölgede ne zaman kurulduğuyula ilgili somut bilgilere sahip değiliz. Ancak bölgenin Hz. Ömer döneminde yaklaşık hicri 14-30 yılları arası İyaz b. Ganem'in komutasında Müslüman olmasıyla ilim tahsili de bir şekilde bölgeye girmiş olmalıdır. Ancak genel olarak eldeki verilere bakıldığında medresenin bölgedeki faaliyetinin Nizamü'l-Mülk dönemine kadar uzandığı görülmektedir.¹³ Bu döneme ait arşiv kayıtları bulunmamakla birlikte XVI. ve XVII. Yüzyılda bölgede var olan yaşama ışık tutacak Şerefhan'ın *Şrefnâmesi* ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinden anlaşıldığı kadarıyla bu yüzyıllarda bölgede canlı bir kentsel yaşam hüküm sürmekteydi. Bu iki eserden verilen medrese sayıları, kütüphanelerin ve bu kütüphanelerde bulunan kitapların sayıları bizlere hem ilmi hem

¹⁰ Medrese kavramının sözlük ve terim anlamı için bkz. İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 4, s. 329-330. Heyet, **el-Müncid fi'l-Lugati ve'l-A'lâm**, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 2007, s. 211. ez-Zâvî, **Muhtâru'l-Kâmusu'l Muhit**, s. 207. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt "Medrese Maddesi" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 323; Cahid Baltacı, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri-1**, İFAV Yayınları, İstanbul 2005, c. 1, s. 107.

¹¹ Davut Işıkoğan, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 53, (2012), s. 44.

¹² Mehmet Sadık Elçi, "Medrese ve Modern Öğretim Kurumları arasında Bir Mukayese (Cumhuriyet Dönemi Şark medreseleri Örneği), **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşagında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, (29 Haziran-1 Temmuz 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları 2013, c. 2, s. 85.

¹³ M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, Ankara 2009, s. 31-33.

de ekonomik yaşamın canlı olduğunu göstermektedir.¹⁴ Daha önce değindiğimiz üzere Selçuklu ve Osmanlı dönemindeki zengin medrese birikiminin devamı olan Şark Medreseleri, günümüze kadar Doğu ve Güneydoğu'da yer alan Diyarbakır, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin ile Van gibi köklü yerleşim yerlerinde faaliyetlerine devam etmektedir. Bu medreseler gayri resmi olmalarına rağmen halkın sahip çıkması sayesinde ilmi faaliyetlerini kendi imkânlarıyla devam ettirmişlerdir. Şark medreseleri denilince tam teşekküllü eğitim merkezi düşünülmemelidir. Çünkü Şark Medreseleri, genel anlamda daha çok cami bitişiğinde on veya yirmi kişilik küçük gruplarla ders işlenen yerler olarak düşünülmalıdır.¹⁵

Aslında şark medreseleri tabiriyle her ne kadar Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde faaliyet gösteren medreselere işaret edilse de gerçekte Şark medreseleri türü Türkiye'nin Doğu bölgelerinde değil; bilakis Kürtlerin yoğunlukta olduğu tüm coğrafyada söz konusudur ve hala da büyük bir kısmında faaliyete devam etmektedir. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu'su, Irak'ın kuzey bölgeleri, İran'ın batı bölgeleri ile Suriye'nin kuzey bölgeleri, Şark Medreselerinin bölgesini oluşturmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti dağılmadan önce bu saydığımız ve daha saymadığımız bütün İslam ülkeleri tek bir toplumdur.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin eğitim müesseselerinden olan medreseler, devletin zayıflamasıyla işlevlerini büyük ölçüde kaybetmişti. Cumhuriyet Türkiye'sinde medreseler resmi planda kaldırılmışsa da, özellikle ülkemizin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde medrese geleneği gayri resmi olarak özverili ve fedâkar insanların maddi ve manevi destekleriyle varlığını devam ettirmiş ve günümüze kadar birçok öğrencinin klasik İslami ilimlerin öğrenmesine öncülük etmiştir.¹⁷ Gerek müfredatları, gerek işleyiş biçimleri itibarıyla bu medreselerin Osmanlı'daki genel yapıyla paralellik arz ettiğini görmekteyiz. Bu medreseler, bölge insanının din eğitim ve öğretimine, ahlaki hayatına, edebiyatına, kültürel unsurlarına belirgin bir şekilde etkide bulunmuş

¹⁴ Serdar Şengül, **Bilgi, Toplum, İktidar: Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi ile Karşılaşma sürecinde Doğu Medreseleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2008. s. 70.

¹⁵ Mustafa Keskin, "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği" **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** Cilt 4, Sayı 1, s. 65.

¹⁶ Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, s. 27.

¹⁷ Müellifin Oğlu Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Geçit ile 26.05.2013 tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme.

toplumu yönetme ve yönlendirmede önemli bir yer almış ve ilmi mirasın korunmasında ve gelişmesinde ciddi katkıları olmuş ve hala günümüzde aktif olarak faaliyetlerine devam etmektedirler.¹⁸

Bilindiği üzere şark bölgesi dediğimiz yerde yaşayanların çoğunluğunu Sünnî Mülümanlar oluşturmaktadır. Ancak bu halkın doğu ve güneydeki komşuları olan halklar ise, büyük çoğunluğu sünni olmayanlardan oluşmaktadır. Bu durumda bölgede yaşayan Sünnî halk, diğer mezheplerden oluşan Şîî ve Nusayrîler ile sürekli bir temas halinde olmuşlardır. Tarihi sürece bakıldığında Mervânîler, Şîî gruplarla mücadele etmiş ve yüz yıla yakın süreçte Ehl-i Sünnet'in temsilciliğini yapmıştır. Onlardan sonra bölgeye hâkim olan Selçukluların da Ehl-i Sünnet savunuculuğu yaptıkları bilinmektedir. Osmanlılar döneminde gelindiğinde ise, bölgede önemli mezhepsel hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Osmanlılarla ciddi bir mücadeleye giren Şah İsmail, hâkim olduğu toprakları zorla şiiileştirmeye çalışmıştır. Şah İsmail güttüğü bu yayılcı politikanın bir sonucu olarak bütün Kürt diyarını da işgal etmiş ve birçok Sünnî halkı öldürmüştür. Bundan dolayı da Yavuz sultan Selim'in Şii Safevilerle girdiği mücadelede, bölge halkı Osmanlıların yanında yer almıştır. Sonraki dönemlerde de bu tutum devam etmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki tarihi süreç içerisinde yaşanan bu siyasi/mezhepsel kavgalar, itikat konularına daha fazla önem verilmesine neden olmuştur. Böylelikle Şark medreselerinde akaid/kelam eserlerinin okunması zorunlu kılınmıştır.¹⁹

1.3.2. Şark Medreselerinde Eğitim ve Öğretim

Herhangi bir eğitim kurumundan başarının sağlanmasında birçok faktör söz konusudur. En önemlisi de bir öğrencinin hocasından alacağı bilginin ne kadar mühim olduğu ve bu konuda ne kadar istekli olduğunu göstermesidir. Diğer bir deyişle öğrencinin öğrenme isteği başarının sağlanmasında en önemli faktördür.²⁰

Medresede öğrenci, en başta Kur'an-ı Kerim'i öğrenmekle başlıyor. Yani

¹⁸ Işıkdogan, **Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği**, s. 45.

¹⁹ İlhan Baran, "Şark Medreselerinde Okutulan Akaid Kitapları Üzerinden Mezhep Okumaları" **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, s. 726-727.

²⁰ Işıkdogan, **Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği**, s. 47.

Kur'an-ı Kerîm'i okumayla Arap alfabesi öğretilmiş oluyor. Bunun akabinde itikat, ahlak ve ibadetle ilgili bazı basit bilgiler kısa bir biçimde öğretiliyor.²¹

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, medresede en üst seviyede eğitici olan seydaların ve öğrencilerin eğitim etkinlikleri gönüllülük esasına dayanır. Bu doğal ve gönüllülük esasına dayalı ortamda, gelen her öğrenciye müfredatın tamamı okutulur. seydalar için bütün öğrenciler kıymetlidir, eşittir ve aynı haklara sahiptir.²² Hoca verdiği derslere karşılık veya medresesinde barındırdığı öğrencilere mukabil hiç kimseden bir ücret talep etmez. Ders verme ve medresedeki ilim taliplerine yardımcı olma ameliyetleri tamamen Allah rızası içindir. Dolayısıyla medrese eğitimi bir hesap üzerine değil, hasbîlik üzerine kuruludur.²³

Medreselerdeki öğrenciler istedikleri zaman gider istedikleri zaman gelip eğitimine kaldığı yerden devam eder. Zaten öğrenciler de ilerleyen süreçte medrese hayatını ve eğitimini benimseyip devamlı gelirler. Medreselerdeki eğitim karakteristiklerinden biri de, öğrencilerin belli bir sürede belli dersleri bitirme zorunlulukları diye bir sınırlamanın olmamasıdır. Diğer bir ifadeyle, medresede öğrencilerin kapasiteleri, zekâ durumları ve ilgileri dikkate alınarak müfredat uygulanmaktadır.²⁴

Medresede hoca ile öğrenci ilişkilerine özel bir konum kazandıran bazı durumlar ön plana çıkmaktadır. Bu durumları şöyle sıralamak mümkündür: Hoca-Öğrenci arasındaki karşılıklı sevgi, hasbîlik, fedakârlık, ilmi verimlilik ve sürekliliktir.²⁵

Medrese eğitiminin önemli bir özelliği de öğrencilerin medresede yatılı olmalarıyla ilgilidir. Hatta öğrencilerin yatılı kalması, bu eğitimin başarıya ulaşmasında önemli bir etken olarak görülür. Medreselerde yapılan yoğun ezberlerin, belli bir eğitim disiplinin sağlanamadığı ortamlarda yapılmasının

²¹ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 100.

²² Sabahattin Bala, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 462.

²³ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 107.

²⁴ Bala, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 462-463.

²⁵ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 108.

zorluğu bir gerçektir. Dolayısıyla medrese eğitiminin yatılı bir şekilde yapılması bir zorunluluk gibi gözükmektedir. Öğrencilerin yatılılığın yanında, imkanları (bekar olmak gibi) el veren müderrislerin bazı medreselerde yatılı kaldığı anlaşılmaktadır ki, bu husus ta ayrıca değerlendirilmelidir. Devletin resmi yatılı okullarında belletmenlik olarak adlandırılan uygulamaya benzeyen bu uygulamaya göre, bir müderrisin yirmi dört saat daima medresede olması; disiplin, huzur, temizlik vb. konularında medresenin derli- toplu olmasını sağlamaktadır.²⁶

Medrese eğitimini farklı kılan en can alıcı noktalardan biri de seçiciliğin olmasıdır. Yani öğrenci istediği hocayı seçebildiği gibi hoca da istediği öğrenciyi seçebilir. Her ikisinden birisini ötekine mahkûm edecek zorunlu ve bağlayıcı bir durum yoktur. İş tamamen her iki tarafın karşılıklı rızasına bağlı olarak devam eder.²⁷ Ancak bununla beraber öğrenciler açısından hocalarına karşı diyalogun niteliğine bakıldığında, öğrencilerin seydalarına karşı derin bir saygı beslediklerini görüyoruz. Özellikle seydanın yaşlı olduğu ortamlarda bu saygının dozu daha da artmaktadır. Öğrencilerin seydalarına karşı gösterdikleri saygının değişik dışavurumları vardır. Buna göre Seyda'nın yanlarına geldiği anlaşıldığında öğrenciler hemen ayağa kalkar ve seyda oturup, kendilerine oturmalarını söylemedikçe oturmazlar. Yine seydanın hazır olduğu ortamlarda öğrenciler kendilerine izin verilmedikçe konuşmazlar, konuştuklarında ise edep içerisinde ve düşük bir ses tonuyla konuşurlar. Medrese öğrencilerinin, seydalarına karşı gösterdikleri saygı ve hürmetin en açık işaretlerinden biri de, ister ders alırken ister ders dışı ortamlarda, seydanın her dediğine “Ez Ğulam Seyda”²⁸ “Ez Bené Seyda”²⁹ veya “Belé Seyda”³⁰ gibi ifadelerle karşılık vermeleridir.³¹

Medrese eğitiminin en önemli özelliklerinde birisi de öğretilen bilginin kalıcı olma ve iyice kavrama esasıdır. Bütün medrese tedrisatı boyunca hoca öncelikli olarak bilginin öğrenci tarafından iyi kavranmasını ve bu sayede kalıcı olmasını çok önemser.

²⁶ Bala, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 463-464.

²⁷ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 107.

²⁸ Ez Ğulam Seyda: “Emrine amadeyim, buyur hocam, kölen olayım” anlamlarına gelir.

²⁹ Ez Bené Seyda: “Varlığım senin emrinde hocam” anlamına gelir.

³⁰ Belé Seyda: “haklısınız, doğrudur, anladım Seyda” anlamlarına gelir.

³¹ Bala, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 466.

Bunun için öğrencinin bazı özellikleri yerine getirmesi gerekir. Dersini anlayarak ve önemseyerek okuması, dersini anladıktan sonra da tekrar gözden geçirmesi ve dersini başka öğrencilerle birkaç defa müzakere etmesi, dersini almadan önce iyice mütalaa etmesi bunlardan birkaçıdır.³²

Medrese geleneğinde mütalaa dediğimiz şey, kişinin vereceği ve alacağı derse önceden hazırlanması manasında kullanılmaktadır. Seydaların mütalaa, yaşamları boyunca eserlerle içli dışlı olmalarından dolayı sürekli denebilir. Seydalar açısından mütalaa zorunlu hale getirmeyip, gerekli görüldüğünde yapılan bir etkinliktir. Seydalar, bu türden mütalaaalarını daha çok ikindi namazından sonra yapmaktadırlar. Öğrenciler açısından ise mütalaa yapılması gereken zorunlu bir çalışmadır. Ancak bu zorunluluk durumu ders açısından alt seviyedeki öğrenciler için geçerli değildir. Mütalaanın gün içerisinde yapıldığı zaman dilimi daha çok yatsı namazından sonradır.³³

Medrese eğitiminde öğrencinin ahlaklı bir birey olunmasına da önem verilmektedir. Sadece teorik bilginin verilmesiyle yetinilmemektedir. Bilginin tek başına yani günlük hayata yansıyan amelî, ahlakî ve insanî bir tarafı olmadan tek başına faydalı olamayacağına inanılıyor ve bu durum seyda tarafından sık sık vurgulanmaktadır. Bunun için öğrencilere verilen bilgiyle beraber ahlakî tutum üzerinde de sıkı sıkıya durulmaktadır.³⁴

Şark Medreseleri, teşkilat ve yapısı itibarıyla iyi işletilen bir organizasyona sahiptir. Seyda medresenin baş sorumlusudur. Kendisinin görevlendirdiği kişilerin yardımıyla medresedeki öğretim işlerinin akışına yön vermektedir. Yazılı kanun ve kural olmadığı halde, genel işleyiş, kurum içi saygı ve sevgi ekseninde devam etmekte ve bu sayede sonraki kuşaklara ulaştırılmaktadır.³⁵

Şark medreselerinde okutulan kitaplar hakkında da bilgi vermek faydalı olacaktır. Medrese müfredatını oluşturan eserler iki kısma ayrılmaktadır. Birinci

³² Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 110-111.

³³ Bala, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşığında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 464-465.

³⁴ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 112.

³⁵ Işıkdoğan, *Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği*, s. 81.

kısım, belli bir sıra gözetilerek okunması zorunlu olan eserlerdir. İkinci kısım ise, genelde tercihe dayalı ve belli bir sıralamaya tabi tutulmadan okutulan eserlerdir. Medreselerde talebenin tahsil derecesi ve mezuniyet durumu, birinci kısmı oluşturan ve “kitfbi’n-rfzi” diye isimlendirilen sıra kitaplarına göre belirlenir. Bu kitpları okumak zorunludur.³⁶ Medreselerde eğitimin amacı insanlara İslam dinini öğretmek yani Kuran-ı Kerimi, Hadis-i Şerifleri insanlara en güzel bir şekilde anlatmaktır. Ancak Şark medreseleri Osmanlının dağılmasından itibaren tek bir kurum veya mekanizma tarafından organize edilmemelerine rağmen hemen hemen her tarafta aynı müfredatı takip ediyorlardı. Medrese müfredatını şu ilim dalları oluşturmaktadır:

1-Arap Dili ile İlgili İlimler: Sarf, Nahiv, Vaz’, İştikak, Meânî, Beyân, Bedi’, Şiir ve Lügat.

2-Felsefî İlimler: Mantık ve Felsefe.

3-Şer’î İlimler: Kelâm, Ahlak, Fıkıh, Usûli Fıkıh, İslam Tarihi, Hadis ve Tefsir.

4-Münazara: Tartışma usul ve adabı diyebiliriz.

5-Hat: Yani güzel yazı yazma.³⁷

Medrese müfredatının iskeletini oluşturan bu ilim dallarında birçok kitap okutulmaktadır. İlk önce Arapçadan başlayacak olursak; *Sarftan* okutulan kitaplar şunlardır:

1. Müellifi belli değil ancak kimi şârihlerce Hz. Ali’ye ait olduğu ileri sürülen *Emsile*.
2. ‘İzzuddîn İbrahim ez-Zencânî’nin (655/1255) eseri olan *İzzî* metni.
3. Saduddîn Teftazanî’nin (791/1388) bu metin üzerindeki şerhi.

³⁶ Baran, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 725-726.

³⁷ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, s. 46.

4. Müellifi kesin bilinmemekle beraber bir iddiaya göre Seyyid Abdullah adında bir zata ait olan *Binâ*.

Nahivden ise, kitaplar okuma terkiğine göre şöyle sıralanır:

1. Abdulkahir Curcânî'ye (471/1078) ait *Avâmil*.
2. Molla Yunus el-Erkatîni'ye ait olan *Terkib*.
3. Yine Molla Yunus el-Erkantîni'ye ait olan *Zurûf*.
4. Ahmed b. Hasen el-Çarperdi'ye ait (746/1345) *Muğni* metni.
5. Muhammed b. 'Abdirrahim el-'Ömerî el-Mîlanî'ye ait *Şerhu 'l muğni*.
6. Cemaluddîn Yusuf b. Hişam el-Mısırî'nin (761/1360) *el-İ'râb 'an kava'idi'l- i'rab* adlı metin kitabı.
7. Osmanlı müelliflerinden Ahmet b. Muhammed'in bu metne yazdığı *Hallu'l-ma'âkidi'l-kavâ'id* adlı şerhi.
8. Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî'ye (538/1143) ait *el-Unmûzec fi'n-nahv* adlı metin kitabı.
9. Sa'duddîn Sa'dullah el-Berda'î'nin bu metne yazdığı *Hadâiku'd-dakâik* adlı şerh.
10. Ebû 'Abdillah Muhammed b. Mâlik'in (673/1274) *el-Elfiyye* adlı manzum eseri.
11. Celâluddîn 'Abdurrahman es-Suyutî'nin (911/1505) bu esere yazdığı *el-Behcetü'l-mardiyye fi şerhi'l-Elfiyye* adlı şerhi.
12. Ebû 'Amr 'Usman b. 'Umar el-Hâcib'in (647/1249) *el-Kâfiyye* adlı metin kitabı.
13. Abdurrâhman el-Câmî'nin (898/1492) bu metne yazdığı ve *Molla Cami* diye ünlenen *el-Fevâidu'd-diyâiyye* adlı şerh.

14. Abdulgafûr Lârî'nin (912/1506) bu şerhe yazmış olduğu hâşiye.
15. Abdulhâkim Siyalkotî'nin (1067/1656) bu hâşiyeye yazdığı hâşiye.

Mantık dersinin kitapları:

1. Esîruddîn el- Ebherî'nin (663/1264) *Îsâgûcî* metni.
2. Husammuddin el-Kâtî'ye (760/1358) ait *Îsâgûcî şerhi*.
3. Muhyiddîn Efendi'nin bu şerhe yazmış olduğu ve kendi adıyla anılan hâşiye.
4. Molla Şemsüddîn Muhammed Fenârî'nin (835/1431) *Îsâgûcî Şerhi*.
5. Kul (Kavl) Ahmed'in Fenârî şerhine yazmış olduğu ve yörede Kavli Ahmed hâşiyesi olarak ünlene *Hâşiye 'ala'l-Fenârî* adlı hâşiye.
6. Ömer b. 'Ali el-Kazvînî'nin (695/1295) *Şemsiyye* adlı detaylı mantık metni.
7. Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed er-Razî'nin (766/1364) bu metne yazdığı *Şerhu's-Şemsiyye* adlı uzunca şerh.
8. Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (816/1413) bu şerhe yazdığı ve medrese muhitinde *Seyyid Şerif'in Tasavvurat ve Tasdikat*'ı diye anılan hâşiye.

-Vad' ilminin ders kitapları:

1. Adududdîn el-İcî'nin (756/1354) *er-Risâletu'l-adudiyye* adlı metin kitabı.
2. Ebû'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin (888/1483) veya Ali Kuşçu tarafından bu metne yazılmış olan *Şerhu'r-Risâleti'l- vad'iyye* adlı şerh.

-Belâgat dersinin kitapları:

1. Ebul-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin (888/1483) *el-Ferîde es-Semerkandiyye* adlı metin kitabı.

2. Hasen b. Muhammed Zibarî'nin bu şerhe yazdığı *Hâşiyetu Zibari* adlı hâşiye.
3. Hatîb el-Kazvîni'nin (739/1338) *Telhîsu'l-Miftah* adlı metin kitabı.
4. Sa'duddîn Teftâzânî'nin bu metne yazdığı *Muhtasaru'l-ma'anî* adlı şerh.

-Münazara dersinin kitapları:

1. Saçaklızade Muhammed el-Mer'aşî'nin *el-Velediyye* adlı metin kitabı.
2. Abdulvahhâb el-Amidî'nin bu metne yazdığı *Abdulvahhâb 'alel'-Velediyye* adlı şerh.

-Kelam dersinin kitapları:

1. Ebû Hafs en-Nesefî'nin (537/1142) *el-Akaidu'n-Nesefiyye* adlı metin kitabı.
2. Sa'duddin Teftâzânî'nin bu metne yazdığı *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye* adlı şerh.³⁸
3. *Nehcü'l-Enâm*, bu eser Şark medreslerinde verilen icazatnamelerin hoca silsilesinin hemen hemen hepsinde adı geçen ve birçok ilme dair kitaplar kaleme almış Molla Halil el-Ömerî el-İs'irdî (1259/1869) tarafından Kürt dilinde mevzun bir şekilde yazılmıştır.³⁹

-Fıkıh Usulü ve Usulu'd-din dersinin kitapları:

1. Abdvahhâb Tâcuddin es-Subkî'nin (771/1370) *Cem'ul-cevâmi'* adlı metin kitabı.

³⁸ Mehmet Yalar, "Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış" **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, s. 84-88.

³⁹ Baran, **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, s. 727.

2. Celaluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî'nin (864/1459) bu metin üzerine yazdığı *Şehu'l-Mahallî 'ala Cem'il-cevâm'* adlı şerh kitabı.⁴⁰

Genel olarak ders okutulan kitaplar bu şekildedir. Üzerinden yüz yıllar geçmesine karşın müfredat ve bu ders kitaplarının aynen devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Bu müfredatın içeriğine ve bu kadar çok sayıda kitabın okutulduğuna bakıldığında medreselerin ne kadar ciddi ve sağlam bir eğitim kurumları olduğu görülmektedir. Bununla beraber medrese eğitiminin çok zor ve meşakkatli olduğu, her öğrencinin bunu kaldıramayacağı anlaşılmaktadır.

⁴⁰Yalar, *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı*, s. 84-88.

BİRİNCİ BÖLÜM

MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI

Musa b. Hasan b. Ubeyd b. Yusuf b. Mahmut b. Ömer b. İsmail b. Ahmet (Keçel)⁴¹ el-Celali, diye bilinen Molla Musa el-Celâlî, 1938 yılında Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine bağlı Telçeker (Sûbhan) Köyünde dünyaya gelmiştir.⁴²

Molla Musa el-Celâlî'nin aslında hayatı hep eğitim-öğretimle geçmiştir 1949-1950 yıllarında Van'ın Erciş ilçesinde bulunan Arnis Öğretmen Lisesini kazandı; ancak uzun yolda yaya yürümesinden dolayı gözlerine kan girdiğinden ileride Trohom hastalığına yakalanması ihtimaliyle müdür tarafından kaydedilmedi. Hocamız 1961 senesinde Mardin'deki askerlik görevinin ardından 4 yıl Gırberan, Karacık ve Gırıka köylerinde imamlık yaptı.⁴³

Molla Musa 2003 yılından itibaren yani 65 yaşında kitap yazmaya başlamıştır. Kendileri medreselerde okutulan kitapların zorluk derecesini görerek böyle bir telif işine girmiştir. Molla Musa'nın kitap yazma sebeplerini de şöyle sıralayabiliriz:

Kitap yazmanın Sadakay-ı Cariye ile ilgili hadisin kapsamına girmesi. Talebe okutma sisteminin bölgede zorlaşması ve ilim silsilesinin inkıtaya uğraması korkusu. Medrese talebelerinin belli bir seviyeye geldikten sonra ayrılıp maişet temini için

⁴¹ Halk arasında bilinen rivayete göre Ahmed'in kel olması sebebiyle "Keçel" adı verilmiş kendisinden sonraki evlatlarına "Keçeli Aşireti" adı verilmiştir. Keçeliler de kendilerini Celali aşiretinin bir boyu olarak kabul etmektedir. Bu sebeple Hocamız Molla Musa el-Celâlî olarak tanınmaktadır. (Geçit ile **03.07.2016** tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış görüşme)

⁴²Geçit ile (**26.05.2013**) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. M. Salih Geçit, "Molla Musa Celâlî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh" **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri** (20-21 Eylül 2014 Şırnak), Şırnak Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 157.

⁴³ Geçit ile (**26.05.2013**) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme.

başka işlerle uğraşması ve kısa süre içerisinde verilen emeklerin zayi olması. Eskisi gibi vefakâr, ihlaslı, ilme bağlı ve amel sahibi talebelerinin olmaması, bunun da ilmin inkırazına sebep olması. Medrese sisteminde okutulan bazı kitapların ve ilimlerin günümüz din eğitimi veren resmi eğitim kurumlarından mezun olanlara göre zor olması ve bu zorluğun giderilmesinde katkıda bulunma ihtiyacının doğması. Eski medrese sisteminde bulunmayan bazı ilimlerin medrese müfredatına eklenme ihtiyacının hissedilmesi. Bölgede ve ülkede bazı münharif hareketlerin ve şahısların etkili olması sebebiyle Ehl-i Sünnet itikadı ile Kur'an ve sünnet bütünlüğünü savunmaya ihtiyaç hâsıl olması.⁴⁴

Molla Musa el-Celâlî'nin bir kız, altısı erkek olmak üzere toplam yedi evladı vardır. Erkek evlatlarının adları sırasıyla; Molla Ferit Geçit, Molla Reşid Geçit, M. Seyyid Geçit, M. Salih Geçit, M. Sena Geçit ve M. Emin Geçit'tir. Her bir evladı belli görevlerde hayatlarını idame ettirmektedirler.⁴⁵

1.2. İLMİ KİŞİLİĞİ

Molla Musa el-Celâlî, 1944 yılında başladığı medreseyi ibtidaiyeyi/ilkokulu 1949 yılında bitirmiştir. İlkokuldan sonra bölgenin muhtelif medreselerinde on yedi yaşına kadar dini ilimleri tahsil eden müellif daha sonra İmam-Hatiplik görevine başlamıştır. Medreseden icazetini dönemin önemli âlimlerinden Üstat Molla Muhyiddin'den almıştır.⁴⁶

Molla Musa el-Celâlî, daha küçük yaştan itibaren ilme çok ciddi ilgi duymaya başlamıştır. Köyde ailesinin kapı komşusu olan ve Osmanlı döneminde askeriyede "Ali Okul" adı verilen askeri kurslarda alfabeyi öğrenen komşusu Ali Çavuştan Kur'an okuma dersi almıştır. Bir ay gibi kısa bir sürede Kur'an okuma aşamasını bitirince Ali Çavuşun "benden bu kadar sen benden öğrendin; ama benden daha güzel okuyorsun, git kendine bir şeriat hocası bul. O sana ders versin" şeklindeki tavsiyesi üzerine

⁴⁴ Müellifin (Molla Musa) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

⁴⁵ Salih Geçit ile (26.05.2013) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme.

⁴⁶ Geçit ile 26.05.2013 tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri** s. 158.

babasından habersiz bir şekilde Bulanıkta ikamet eden halasının evine kaçmış, orada medreseye başlamıştır.

Medrese eğitimine bu şekilde 1950 yılında Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı “Tirtop” adlı köyde meşhur Şeyh Molla Muhammed Sadık’ın kardeşi Molla Reşit’ten sarf ilmindeki “İzzî” adlı kitaptan başlamış, Şerhu’l-Muğniye kadar okumuştur.⁴⁷ Daha sonraları 1951-1952 yıllarında Hoşhaber İmamı Halife İbrahim’in yanında sıradaki kitaplarını tamamlamak için Iğdır’a gitmiştir. Onun yanında *Şerhu’l-Muğni* kitabından *Behçetül Merdiyye* (Suyuti) ye kadar olan kitaplar okumuştur. Sonra değişik medreselerde meşhur bazı büyük âlimlerin yanında ders almaya devam etmiştir.

Bu şekilde silsile kitaplarını bitirdikten sonra Memleketi Doğubayazıt’a dönerek 1957 yılında Neço Köyü, Çiftlik Köyü ve Nureşin Köyünde hem fahri imamlık vazifesini yerine getirmiş, hem de bir medrese açıp talebe okutmuştur. Müderrislik hayatını sürdürürken aynı zamanda bölge âlimlerinden irtibatını kesmeyen Molla Musa el-Celâli, senede birkaç defa Müşkil meseleleri bir deftere not edip zamanın en parlak âlimlerine müracaat etmiştir. Ayrıca çeşitli ilimlerle ilgili olarak da sıkı ve düzenli bir metotla kendi kendini yetiştirme programını takip etmiştir. Dolayısıyla Molla Sadrettin Yüksel ile Şeyh Muhyeddin el-Hâvîl hoca efendilerine vefatlarına kadar müracaat etmiş ve onlardan çok istifade etmiştir.⁴⁸

1968 yılında Kars iline bağlı Şaban köyünde imamlık görevini yaptıktan sonra kendi memleketine dönüp 1969-1975 yılları arasında Zorava, 1975-1976 yıllarına kadar Nureşin, 1977-1982’de Harık köylerinde medrese kurup ders vermiştir. Bilaahere, Doğubayazıt Merkez Camisinde vaizlik ardından da 1982-1984 yılları arasında da Merkez Kur’an kursunda Kur’an-ı Kerim öğreticiliğini yapmıştır.

1986-1988 yılları arasında Eleşkirt ilçesine bağlı Haydaroğlu köyünde imamlık görevi ile beraber medresede talebe okuttu. Yine Eleşkirt’e bağlı Şanezer köyüne gitti. Tekrar kendi memleketine dönüp 1989-1991 yılları arasında Korım Köyünde imamlık

⁴⁷ Salih Geçit ile (03.07.2016) tarihinde Ağrı’da yapılandırılmamış Görüşme.

⁴⁸ Geçit ile 26.05.2013 tarihinde Ağrı’da yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri** s. 158.

yaptı ve medrese açtı. Nihayet bu köyde iken emekliye ayrıldı. 1996'da Doğubayazıt'ta İslami bir medrese tesis etti. Bu medrese tedris görevi dışında başka sosyal faaliyetleri de yürütmektedir. Medresenin ismi Ahmet Yesevî Talebe Yurdu diye geçer. Tedrisi döneminde muğlak olan bazı meselelerde merhum üstadı Sadrettin Yüksel'e müracat ederdi.⁴⁹

Molla Musa el-Celâlî, ilmi icazeti sonrasında Arapça ve İslami ilimler alanında ders vermeye imkânları ölçüsünde de eser telif etmeye başlayan müellif, yaklaşık elli senedir medreselerde ders vermektedir. Molla Cami' ve üstü kitaplardan ders okutan el-Celâlî, aynı zamanda kitaplar yazmaya da devam etmektedir.⁵⁰ el-Celâlî, iki tane eserini Türkçe, iki tane eserini de Kürtçe yazmıştır. Diğer bütün eserlerini ise Arapça ele almıştır. Molla Musa el-Celâlî, 2003 yılından itibaren *Mecmuatu'l Ulûm* eserini ele alarak yazım hayatına başlamıştır. Kendileri eğitimini hep arapça aldığı için dolayısıyla eserleri de ağırlıklı olarak Arapça yazmıştır. el-Celâlî şüana kadar birçok talebe yetiştirmiştir. Buna rağmen daha kimseye İcazet vermemiştir, sebebi ise şuan ki talebeleri İcazete layık görmediğinden dolaydır.

Molla Musa el-Celâlî'nin Mezhepler Tarihiyle ilgili birkaç kitabı vardır. Bu eserleri kaleme alırken daha çok mezheplerle ilgili görüşü Seyyid Şerif el-Cürçânî'ye⁵¹

⁴⁹ Geçit ile (26.05.2013) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme

⁵⁰ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 158.

⁵¹ Hicri 740 senesi şaban ayının 24'ünde İran'ın Asterâbât bölgesinin Cürçân ilinin civarındaki Tâku Nahiyesinde Peygamberimizin soyuna mensup bir aileden dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ali b. Muhammed olup, hem ana hem baba tarafından peygamberimizin torunlarından aralarında on üç göbek bulunan Dai Muhammed b. Zeyd'in soyuna mensup olduğu için, es-Seyyid ve eş-Şerîf ünvanı ile şöhret bulmuştur. Cürçân'da doğup büyüdüğü nispeten de el-Cürçânî nisbesi ile anılır. Tam adı, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf ez-Zeyn Ebu'l-Hasen el-Huseynî el-Cürçânî el-Hanefî'dir. Vefat tarihi tam bilinmediği için bazı kaynaklarda el-Cürçânî, Şî'raz'da 6 Rabiyyul âhir 816/07.07.1413 Çarşamba günü, başka bir rivayete göre ise 814 tarihinde vefat etmiştir. El-Cürçânî'nin kelim mezheplerle ilgili eserleri şunlardır: Hâşiye ala Şerhit-Tecrid, Hâşiye ala Metâli'l-enzâr, Hâşiye ala Şerhi'l-Mevâkîf, Risâletu'l-Kader, Risâle fi tahkiki ef'ali'l-ibâd, Risâle fi halki'l-amel, Risâle der usûlüddin, Risâletu't-Tevhîd, Risâle fi beyâni'l-firkati'n-nâciye ve'l-firaki'd dâlle, Şerhu'l-Akâidu'l-Adudiyye, Şerhu'l-Esmâi'l-Hüsna, Şerhu'l-Hutbeti'l-Vâfiye, Şerhu'l-Mevâkîf, Şerhu'l-Tebzirati İbn Sînâ. (Sadreddin Gümüş, **Seyyid Şerif Cürçânî**, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayını, İstanbul, 1984, s. 83-144).

dayanmaktadır. Bununla beraber İmam Sadeddin Taftazani,⁵² İbn-ı Hazm⁵³ gibi meşhur Âlimlerin eserlerini de okuyup değerlendirmiştir. El-Celâlî, kendi medresesinde de “*Tarihu'l-Hulefa*,⁵⁴ *Şerhu'l-Makasid*,⁵⁵ *Şerhu'l-Akaid*”⁵⁶ gibi kelim ve mezheplerle ilgili kitapları okutmaktadır.⁵⁷

1.2.1. Molla Musa el-Celâlî'nin Eğitim Aldığı Medreseler

Şark medreselerinin isimleri genellikle o bölgede yaşayan Âlimlerin isimleriyle özdeşleştirirler. Yani hangi medreseden eğitim aldığından çok hangi hocanın yanında eğitim aldığı daha çok önemlidir. Bu durumu Molla Musa el-Celâlî'nin okuduğu medreseleri incelediğimizde de görüyoruz. el-Celâlî, çocukluğundan itibaren hangi âlimin yanında okumuşsa o âlimin öncülük ettiği medresede eğitim aldığını görüyoruz. Söz konusu medreseler ve o medreselerin hocaları da şunlardır:

⁵² Şark islam dünyası medreselerinde okutulan birçok kitabın müellifi olan et-Teftâzânî, mantık, felsefe, kelim, fıkıh ve ulûmi arabîyye’de tanınmış bir âlimdir. 722/1322 de Horasan bölgesinde Nesâ yakınındaki Teftâzân kasabasında dünyaya gelmiştir. Zamanının meşhur âlimleri Adududdin el-Îcî ve Kutbu'ddin er-Râzî et-Tahtânî’den ders alarak tahsilini ikmal etmiştir. Müttekaddimîn âlimlerinin sonuncusu sayılan et-Taftâzânî, Timur ile bazı seferlerde bulunduğu, bu arada Anadolu’yu da ziyaret ettiği söylenir. Bu sebeple de eserlerinin bu tarihten itibaren okutulmaya başlandığı rivayet edilir. Et- Taftâzânî, 791 veya Muharrem 792/1340 yılında vefat etmiştir. (Gümüş, **Seyyid Şerif Cürcânî**, s. 75-77).

⁵³ Tam adı, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-endülüsî el-Kurtubî el-Farisî olan İbn Hazm, Zâhirî mezhebindedir. Fıkıh, Fıkıh Usulü, Hadis, Kelam ve Edebiyat ilimlerinde ün kazanmıştır. Bu ilimlerle birlikte Tarih, Neseb, Nahiv, Dil, Şiir, Tıp, Mantık ve Felsefe gibi ilimleri de okumuştur. İbn Hazm, geniş ilmi ve keskin zekâsıyla meşhur olmuştur. Kitap ve Sünnet’ten hüküm istinbat eden bir müctehid olup, kendi zamanındaki âlimleri ve fakihleri çokça tenkit etmiştir. Hicrî 456 yılında Endülüs’te vefat eden İbn Hazm’ın bazı eserleri şunlardır: el-Muhalla fi’l-Fıkıh, el-Mağrib fi Tarihi’l-Mağrib, el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehva ve’n-Nahl, el-İhkâm fi Usuli’l-Ahkâm, ve en-Nübez fi Usuli’l-fikh. (Yakub b. Abdülvahhab el-Bahisîn, **el-İstihsân Hakikatuhu Envauhû Huciyetuhû Tatbikâtuhu el-Muâsere**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2007, s. 134.

⁵⁴ Celâleddin Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Kemaleddin Ebû Bekr b. Muhammed elHuzayrî es-Suyûtî eş-Şâfi (H. 849/M. 1445). Geniş Bilgi için bkz. Murat Atasoy, **Suyûtî'nin “Târihu'l-Hulefâ” Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2006, s.11-16.

⁵⁵ Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah el-Herevî el-Horasanî et-Teftâzânî. Geniş bilgi için bkz. Azer Abdurrahmanov, **Şerhu'l-Makasid Adlı Eserine Göre Teftâzânî'de Bilgi Teorisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 9-10.

⁵⁶ Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî (ö. 537/1142). Geniş bilgi için bkz. Fatih İbiş, “Bir Cümlelin İzini Sürmek: Şerhu'l-Akâid Hâşiyelerinde Kelam-Felsefe İlişkisi” **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 4, Sayı 8, (Eylül 2017), s. 135.

⁵⁷ Müellifin (Molla Musa) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

1. Molla Musa el-Celâli, doğduğu köy olan Telçeker (Sunhan/surbahan) da komşusu Ali Çavuştan Kur'an okuduktan sonra, Şark medreselerinde meşhur olan kitaplardan İzzîden Şerhu'l-Muğniye kadar Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Tirtop köyünde bölgenin büyük âlimlerinden Halife Reşid'in yanında okudu.
2. Şerhu'ul Muğni, Sadini ve Hal isimli kitapları Iğdır ilinin Hoşhaber Medresesinde Molla İbrahim yanında okudu.
3. Sadullah Gevre adlı kitabı Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Leter köyünde Molla Abdulkerim'in yanında okudu.
4. Suyutî kitabını Muş ilinin Malazgirt ilçesine bağlı Kiranlık köyünde Molla Abdurrahman Dürre'nin yanında okuyup bitirmiştir.
5. Câmi adlı kitabı Bitlis ilinin Adilcevaz ilçesine bağlı Yukarı Süphan köyünde Molla Muhammed Ceylan'ın yanında okudu.
6. Kavlu Ahmed adlı kitabı Erzurum ilinin Karayazı ilçesine bağlı Çokreş (Çoxreş) köyünde Molla Şeyh Yahya Medresesinde onun oğlu Molla Abdurrahim'in yanında okudu.
7. Risala ved'ê, İsama İstarê kitaplarını Molla İbrahim Ağdad adlı hocanın yanında Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Gülçimen köyünde okudu.
8. Feraiz ilmîni Mardin'in Midyat ilçesinde Molla Abdulvehhabi Derızbinî yanında tamamlamıştır.
9. Cem'ul-Dev'âm kitabını kısmen Şeyh Muhyettin Hâvil'den Siirt ilinin Baykan ilçesine bağlı Ziyaret beldesinde okudu ve ilmî icazetini de bu Üstat'tan almıştır.⁵⁸

⁵⁸Geçit ile (03.07.2016) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt İlçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

1.2.2. Hocaları

Molla Musa el-Celâlî ile yaptığımız görüşmede kendilerinden, kendi hocalarının hakkında bilgi vermesini istedik. Molla Musa hatırlayabildiği kadarıyla biz hocalarının hakkında bilgi vermeye çalıştı. Biz, buna ilave olarak o hocalar hakkında başka kaynaklardan bilgi vermeye çalıştık. Ancak araştırdığımız kadarıyla o hocalarımız hakkında kaynaklarda pek bir malumat yok. Dolayısıyla Molla Musa Hocanın bize verdiği bilgilerle yetinmek durumunda kaldık.

1.2.2.1. Seyda Molla Reşit

Seyda Molla Reşit, 1950 yılında Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Tırtop köyünde büyük âlim Molla Muhammed Sadık'ın kardeşi olan meşhur Molla Reşit'in yanında ilk başlayanlar için Şark medreselerinde okunan sarf ilminde İzzi kitabından tâ Şerhu'l Muğni'ye kadar olan kitapları okumuştur.

Seyda Molla Reşit, halifelik icazetini Seyda Molla Yahya-yı Çuğreşi'nin yanında almıştır. Birkaç yıl Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesine bağlı Nureşin köyünde görev yapmış çok sayıda talebe ve sûfi yetiştirmiştir. Daha sonraları da evini İzmir'e taşımıştır ve orada da hakkın rahmetine kavuşmuştur. Allah (c.c.) ona rahmet etsin.

1.2.2.2. Molla İbrahim İğdirî (İğdirli)

Kendileri İğdir'in beylerindendir. Kendini daha fazla yetiştirmek için birkaç yıl Cizre'ye gitmiştir. Sonra tekrar İğdir'a gelerek Hoşhaber'de bir medrese inşa etmiştir. Burada birçok talebeye ders vermiştir. İleriki zamanlarda da evini Erzurum'a götürmüş, bir müddet orada kaldıktan sonra da İstanbul'a taşındı ve orada vefat etti.

Hocamız, 1951-1952 yıllarında Hoşhaber imamı olan bu zatın yanında sıradaki kitaplarını tamamlamak için gitmiştir. Daha sonra medreselerde meşhur bazı âlimlerin yanında ders almaya devam etmiştir.

1.2.2.3. Şeyh Molla Abdurrahman Dürre

Muş ilinin Malazgirt ilçesine bağlı Kıranlık köyünde dünyaya gelmiştir. Meşhur Şeyh Yahyayê Çuğreşi'nin oğludur.

1.2.2.4. Seyyid Abdurrahman Derizbinî

Mardin ilinin Midyat ilçesine bağlı Derizbin beldesinde dünyaya gelmiştir. Kendileri çeşitli medreselerde ders vermiştir ve kendisinin birçok talebesi vardır. 2000 yılında vefat etmiştir.

1.2.2.5. Seyda Molla İbrahim Ağdadî

Onun hakkında çok bilgi bulunmamakla birlikte O da çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Seyda Molla Musa da 1953-1954 yıllarında onun yanında Arapça eğitimini almıştır.⁵⁹

1.2.2.6. Seyda Molla Sadrettin Yüksel

Ailesi Bitlis'ten gelip Konya'ya yerleşmiştir. On bir yaşında medreselerde eğitim almaya başlamıştır. Memuriyet hayatına Siirt'in Baykan ilçesinde müftü olarak atanmıştır. Müftülüğü esnasında İşârâtü'l-İ'câz tefsirini yayına hazırlamıştır. Daha sonra müftülük görevinden istifa edip Bitlis'in Güroymak ilçesine dönerek ders vermeye başlamıştır. 1964 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur'an-ı Kerîm meâl ve tefsiri hazırlamakla görevlendirilmiştir. Fakat bu proje yarım kalınca, 1966 yılında ailesiyle birlikte İstanbul'a taşınmıştır. Gönenli Mehmed Efendi ve İsmail Ağa Kur'an kursu'nda Arapça islami ilimler okutmuştur. 1968 yılında Diyanet tarafında İstanbul Merkez Vaizliği'ne atanmıştır. 1975 yılında bu görevden de istifa etmiştir. Evli olup Metin, Edip, Müfid ve Nedim Yüksel dâhil yedi çocuk babası olup Arapça ve Farsça dillerini bilir. Sadrettin Yüksel, 25 Aralık 2004 tarihinde vefat etmiştir.⁶⁰

el-Celâlî, Sadrettin Yüksel için "O, Seydaların Seydasıydı" diyordu. el-Celâlî kendilerinden çok istifade etmiştir. Zor ve muğlak olan meselelerde hep kendilerine müracaat etmiştir.⁶¹

⁵⁹ Müellifin (Molla Musa el-Celâlî) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı'nın Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

⁶⁰ <https://tr.wikipedia.org/wiki/SadrettinYüksel> [02/02/2013].

⁶¹ Müellifin (Molla Musa el-Celâlî) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

1.2.2.7. Seyda Molla Muhyiddin Havilî

1909 yılında Siirt'in Baykan ilçesine bağlı Bilvanis köyünde dünyaya gelen Molla Muhyiddin'in babası bölgenin tanınan âlimlerindendir.

Siyan köyünde imamlık yapan babasının yanında medrselerde okutulan kitapların bir kısmını okuyan Molla Muhyiddin, başladığı kitapların ilk dersini teberrüken Hazret namıyla bilinen büyük mutasavvıf Şeyh Diyaüddin'den almıştır. Daha sonra, Baykan'da Molla Alaaddin, Norşin'de Hazret'in torunu Molla Cemaleddîn, Kozluk'ta Molla Reşid-î Arıncî gibi âlimlerden ders alan Seyda son eğitimini, sonradan kayınpederi olan Molla Alaaddin'in rahle-i tedrisinde 17 yaşında tamamlayıp, icazetini almıştır.

İcazetini aldıktan sonra hocası Molla Alaaddin'in medresesinde üç yıl boyunca ders veren Seyda, Baykan'a bağlı Koh, Nare, Havil köyleriyle, Kozluk'a bağlı Şikeftan, Ğarbelüs köylerinde imamlık ve müderrislik yapmıştır. Havil'de 35 yıl ikamet edip, dini hizmetlerde bulunduğu için Havilî olarak tanınmıştır. Seyda Havil'de müderrislik yaptığı sıralarda Baykan merkez vaizliğini yapmış ve 1970 yılında emekli olmuştur. 60 yıl boyunca kesintisiz ders vermekle meşgul olan seyda Mola Muhyiddin, binlerce talebeye ders vermiş, bunun dışında da çeşitli toplumsal hizmetlerde bulunmuştur.

87 yıllık ömrünü, Müslüman topluma hizmet etmekle geçiren Seyda Molla Muhyiddin-i Havilî, 22 Aralık 1987 günü sabah namazı vaktinde, seccadesi üzerinde kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. Mezarı Baykan'a bağlı Bayika Köyündedir.⁶² Hocamızın deyişle kendisi çok bilgili bir insandı özellikle Fıkıh alanında ayrı bir ilmî derinliğe sahipti.⁶³

el-Celâlî'nin, şark bölgesindeki ulema içerisinde en etkilendiği âlimler şunlardır: Şeyh Ahmed Xânî, Molla Halil Siirdî, Halife Yusuf Topçu, Seyh Fethullah Werqansî, Said Nursî, Seyh Muhyeddin-i Havîl, Molla Sadreddin Yüksel'dir.⁶⁴

⁶²<http://www.dogruhaber.com.tr/haber/21975-molla-muhyiddin-i-haveli/ARAŞTIRMA>, [02/11/2010]

⁶³ Müellifin (Molla Musa el-Celâlî) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme.

⁶⁴ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme.

Molla Musa el-Celâfî, genel İlmî İcazetini Molla Muhyiddin Havilî' den almıştır ve İcazetin tam orijinal metni bizde mevcuttur.

1.2.3. Medresesi ve Öğrencileri

Molla Musa'nın bu medreseyi 1996'da Doğubayazıt'ta tesis ettiğini söylemiştik. Şuanda da Ahmet Yesevi Yurdu adı altında talebelere hizmet etmeye devam etmektedir. Ancak 2014 yılında medreseyi daha işlevsel hale getirmek ve büyütmek için yeniden inşası yapılmıştır. Daha öncede söylediğimiz üzere bu medrese sadece talebelere ders vermemektedir, dersle birlikte bazı sosyal faaliyetler de yürütmektedir. Bu sosyal faaliyetler de şunlardır:

1. Hocanın her öğrenciyle tek tek ilgilenmesi. Yani dersi toplu değil de her öğrenciye tek tek anlatmaktadır. Bu sayede hoca talebenin diğer sorunlarını da anlamış olur.
2. Genellikle tatil, günü Perşembe ikindiden sonra başlar Cuma ikindiye kadar devam eder.
3. Medresede okuyan talebelere hiçbir şekilde ücret alınmamaktadır. Revatıp sistemi vardır. Yani her ev günlük bir talebenin yemek ihtiyacını karşılamaktadır.
4. Çeşitli sebeplerle mevlit okutmak için ihtiyaç duyulan yerlere talebe gönderilir. Mesela herhangi bir taziye ya da düğün gibi özel bir gün olduğunda medreselerde okuyan talebeler Kur'an, Mevlit veya İlahi okumaları için gönderilir.
5. Ramazan aylarında imamı olmayan köylere halka teravih namazını kıldırmak vb. ihtiyaçları karşılamak için medreseden talebe gönderilir. Yine medresede talebe tarafından cenaze yıkanır. Bu sayede talebe şimdiden kendi alanıyla ilgili bazı bilgilerin pratiğini yapmış olur.
6. Cenazesi olan ailelerin maddi durumları iyi değilse medrese tarafından masa sandalye gibi araçlar ödünç olarak gönderilir.

7. O ilçede veya mahallede maddi durumu iyi olmayan yolculara veya misafirlere medresede kalma imkânı verilir.⁶⁵

Molla Musa el-Celali, Arapça başta olmak üzere diğer İslami ilimlerden icazetini aldıktan sonra birçok eser telif etmeye başlamış ve yaklaşık elli sene değişik medreselerde ders okutmuştur. Dolayısıyla bu kadar uzun bir zaman zarfında birçok talebe yetiştirmiştir. Biz burada onun en meşhur birkaç talebesinin ismini zikredeceğiz. Bunlar da, Doğubayazıt Ahmed-i Hani Cami İmam Hatibi Molla Ali Batur, emekli imam Molla İbrahim Öztürk, Merhum Molla Fettah'dır.⁶⁶

1.2.4. Eserleri

Molla Musa el-Celâlî'nin medrese çevrelerinde ve dini ilimler alanında gerek Türkiye'de gerekse çevre ülkelerde tanınan eserleri vardır. Hakkında bilgi verdiğimiz bu eserlerin hepsi yazma eserler olup çeşitli yayınlar tarafından bastırılmış ve kendi medreselerinde muhafaza edilmektedir. Hali hazırdaki eserleri şunlardır:

1. Mecmûatu'l-ulûm

Medreseler ile çağdaş dini okul ve fakültelerce okutulan sarf, nahiv, mantık, vadî, akaid, tasavvuf, fıkıh usulu, tefsir usulu, hadis usulu, tecvid, aruz ilmi, belağat, beyan, münazara, meanî, bedî ilimleri gibi on beş temel ilmin kısa ve öz bir şekilde ele alındığı ansiklopedik bir eserdir. İslami ilimlere giriş niteliğindeki bilgilerin eskiye oranla öğrencilere daha kolay öğretme hedefinde olan bir kitaptır. Eserin bir bölümünde İslam Tarihinde sekiz ana mezhep diye geçen Mu'tezile, Şia, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Ehl-i Sünnet mezhepleri hakkında bilgi verilmektedir.⁶⁷

2. Mecmûatu'l-fevâid

⁶⁵ Müellifin (Molla Musa el-Celâlî) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

⁶⁶ Geçit ile (26.05.2013) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme.

⁶⁷ Molla Musa el-Celâlî, **Mecmûatur-resâil**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009, s. 345. Ayrıca bu eserde mezheplerle ilgili bilgiler için bkz. **Mecmûatu'l-ulûm**, s. 179-199.

Eser günümüzde dini ilimleri tahsil etmek durumunda olan bir öğrencinin bilmesi gereken klasik ve modern konulardaki bilgilerin toplu bir şekilde ele alındığı ansiklopedik bilgiler niteliğinde bir kitaptır. Kitap genel olarak şu on altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde sırasıyla Peygamberimizin sîreti, Bazı ayet ve hadislere yönelik şüphe ve itirazlara cevaplar, Hristiyan misyonerler ve Avrupalı oryantalistler tarafından İslam, Kur'an ve Müslümanlara yönelik öne sürülen bazı iddialara cevaplar, Peygamberlerin hayatı, Peygamberlerin gösterdikleri mucizelerin akli delillerle ispatı, Peygamberlerin hata işlediklerini iddia edenlere karşı akli ve nakli delillerle cevap, İslam tarihinde hüküm süren halifelerle ilgili tanıtıcı bilgiler, Dinler tarihi, Çeşitli dini ve mezhebi akımlar, Hat ilmi ve sanatı, Vad'iyye, Velediyye ve İsam olmak üzere üç adet Arapça mantık kitabının metin ve şerhleri hakkında haşiyeler bulunmaktadır.⁶⁸

3. Mecmûatu'l-kasâid

Arap Câhilliyesi döneminde en meşhur “Muallakat-ı Seb'a”, Kâbe'ye asılan yedi adet kaside şiirleri ile İslam tarihinde çok meşhur olan Arapça edebi kasideleri şerh eden bir eserdir. Eserde ayrıca İslam Tarihi boyunca Arap dili ve edebiyatında en meşhur kaside ve divanların incelenmesidir. Bu yönüyle eser, özgün bir çalışma olarak kabul edilebilir. Bunun yanı sıra eserde, Hz. Ali ile İmam Şafi'nin divanları da şerh edilmektedir.⁶⁹

4. Mecmûatu'l-makâsıd

Buhari, Müslim, en-Nihaye, el-Câmiu's-Sağir gibi meşhur hadis kitaplarında geçen mücmel ve müşkil hadislerin haşiye ve şerhlerle açıklığa kavuşturulduğu eserdir. Ayrıca vaaz ile ilgili bir risale de bulunmaktadır. İmam Gazalî'nin “*el-İhyau Ulûmid'-Din*” adlı eserinden bazı nakillerin yapıldığı bir bölüm ile İmam Şafi'nin mezhebi üzerine yazılmış olan “*el-Envar*” isimli kitaptan önemli konulardan seçmelerin yapıldığı bir bölümde yer almaktadır.⁷⁰

5. Mecmûatu'r-resâil

⁶⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu'l-fuyuzât**, İhvan Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 42-43.

⁶⁹ el-Celâlî, **Celâlu'l-ayneyn fi menâkıb-i Osman zinnureyn ve Ali ebû es-sibteyn**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009, s. 566.

⁷⁰ el-Celâlî, **Mecmûatu'l-makâsıd**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2007, s. 469.

Bu eser dört risaleden oluşmuştur. Bu risalelerde daha çok İslam dünyasında tartışılan sünnetin kaynak değeri, ridde/dinden dönme, recm, nesh, sakal, dans, mut'a nikahı, iskat, sigara, şefaât, zuhr-i ahir namazı, kabir azabı, teaddüdü zevcât, mehdi, deccal, faiz, keramet, telkin, tevessül, mürtedin öldürülmesi gibi İslam geleneğinde her dönem Müslümanların gündemini meşgul eden birbirinden bağımsız muhtelif konuları kendi zaviyesinden kısa ve özlü bir şekilde ele alan bir eserdir.⁷¹

6. Hâşiyetün alâ işârâti'l-i'câz

Eserde Bediüzzaman Said Nursi'nin Kur'an'ın belağat ve i'cazı ile ilgili olarak yazdığı tefsir mukaddimesindeki zor ve anlaşılması müşkil olan ibarelere açıklık getirilmiştir. Konular temel belağat ve icaz kaynaklarına inilerek izah edilmiştir. Ayrıca günümüz bilimsel verileri ışığında Kur'an'ın edebi ve ilmi mucizeliği ispat edilmeye çalışılmıştır.

Eser, günümüze kadar İşaratu'l-İ'caz üzerine yazılmış eserlerin en kapsamlısı olma özelliği taşımaktadır. Eserin bir başka özelliği, Bediüzzaman Said Nursi'nin dayandığı ilk kaynaklara inilmiş olması, bu kaynaklara ilaveten çağdaş kaynakları da etkin bir şekilde ele alarak konuyu izah etmesidir.

7. Mevli't ve Divan

Doğu bölgesinde asırlardır okunan ve eski dil üzere yazılmış olan Mevli'd kitabının sadeleştirilerek yeni bir üslup ile yazıldığı eserde ayrıca müellifin farklı yıllarda yazdığı dini ve tasavvufi konulu şiirleri toplanmıştır.

8. Şerhu kasâid-i İbn Farid

Meşhur Arap edebiyatçısı ve şairi İbn Fariz'in şiirlerinin şerh edildiği bir eserdir.

9. Şerhu ebyâti târihi'l-hulefâ

⁷¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'r-resâil**, s. 348.

İmam Suyuti'nin Tarihi'l-Hulefâ adlı tarih kitabında geçen ve anlaşılması zor olan şiirlerin şerh edildiği bir eserdir.

10. Şerhu ebyâti nûri'l-epsâr

Hz. Peygamber ve on iki ehl-i beyt imamının hayatının ele alındığı meşhur "Nuru'l-Ebsar" adlı kitapta geçen ve anlaşılması zor şiirlerin şerh edildiği bir eserdir.

11. Bazı şüphelere cevaplar

Günümüz İlahiyat Fakültelerindeki akademisyenler arasında tartışılan bazı konuların ele alındığı bir risale olup Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

12. Hâşiyetün alâ tefsiri'l-mühmel

Arapça yazılmış ve tamamıyla noktasız harflerin kullanıldığı meşhur "Tefsiri'l- Muhmel" adlı Kur'an tefsiri kitabının izaha muhtaç bölümlerinin açıklığa kavuşturulduğu eserdir.

13. Kızıl i'câz şerhi

Mantık ilmi ile ilgili olarak Arapça yazılmış olan ve Bediüzzaman Said-i Nursi'nin de talimatlarının bulunduğu meşhur kitaptaki anlaşılması zor ibare ve konuların açıklığa kavuşturulduğu eserdir.⁷²

14. Mecmuâtu'l-fetâvâ

Eserde, Şafi, Hanefi, Maliki, Hanbeli ve Caferi mezheplerine ait fetvalarla birlikte çağdaş konularla ilgili fetvalar özetle ele alınmakta, klasik ve çağdaş sorunların her ikisine de cevap vermektedir. Mecmûatu'l-Fetavâ, günümüzde ortaya çıkan ve Müslümanları yakından ilgilendiren çok sayıda dini problemlere bakış yapma ve perspektif kazandırma konusunda faydalı bir eserdir.

Bu fetva kitabında, meşhur İslam Âlimlerinden İmam-ı Nevevî, İmam-ı Suyûtî, İbn Hacer el-Heytemî, Allame Remlî, İbn Salah, İmam Subkî, Mekte-Medine İmamı

⁷² Geçit ile (03.07.2016) tarihinde Ağrı'da yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri, s. 160-161.

Süleyman el-Kurdî isimli âlimlerin fetvalarıyla birlikte çağdaş İslam âlimlerinden Vehbe Zuhaylî, Şeyh Abdulaziz b. Bâz, Yusuf el-Karadâvî gibi özellikle İslam hukuku alanında temayuz etmiş alimlerin fetvalarını özetle bir topluca ihtiva etmektedir.⁷³

15. İhsan Süreyya Sırma'ya reddiye

Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'nın "Hilafetten Saltanata" isimli eserinde bulunan bazı iddialarının ret ve tenkit edildiği bir reddiye kitabıdır. Türkçe yazılmış bir eserdir.

16. Et-ta'likât alâ haşyeti'l-kızılı alâ tasrifî'l-Eşnevî

Adından da anlaşıldığı gibi Eşnevî'nin Sarf ilminde yazdığı kitabının üzerinde yazılmış bulunan Kızılı Haşiyesinin müşkil ve zor yerlerini açıklayarak talebelere ve ilim adamlarının kitabı daha kolay anlamalarını sağlayacak ta'liklerin yazıldığı bir eserdir.⁷⁴

17. Er-risâletu'd-dâiyye ilâ muhabbeti Muâviye

Bu eser, günümüzde Hz. Muaviye'yi ta'n etmek üzere yazılmış olan bir takım kitap ve makaleler karşısında geleneksel Ehl-i sünnet ulemasının kaynak eserlerine dayalı bir şekilde Hz. Muaviye savunulmaktadır. Ayrıca eserde Hz. Peygamberden hemen sonra çıkan ihtilaflar ve bu ihtilafların neticesinde çıkmaya başlayan İslam Mezhepleri ve özellikle Şia Mezhebi hakkında geniş bilgiler verilmektedir.⁷⁵

18. Nefyu'l-ciheti ve'l-hulul ve'l-ittihad ve'l-mekan anil'llâhi'l-Vahidi'l-Kahhâri'r-Rahmân

Bu eserde, İslâm akaidinin ulûhiyet bahsinde Mücessime, Müşebbihe, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile mezhepleri arasında tartışılan hulul, ittihad, cihet ve mekan

⁷³ el-Celâlî, **Mecmûatu'l-fuyuzât**, s. 43.

⁷⁴ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 161.

⁷⁵ el-Celâlî, **Er-risâletud-dâiyye ilâ muhabbeti Muâviyye**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009, s. 280. Ayrıca bu eserde İslam Mezhepleriyle ilgili bölüm için bkz. s. 223-274.

konularını ilgili ayetlerin ışığında hadisler yardımıyla ve selef ve halef ulemasının izahatları çerçevesinde ele alınmıştır.⁷⁶

19. Et-ta'likât alâ'l-kitâbi'l-lezi yebhasu ani'llâh

Said Havva tarafından yazılan “Allah” isimli Arapça kitabın zor yerlerinin anlaşılmasını sağlayan ta'liklerin bulunduğu bir kitaptır.⁷⁷

20. Senâü's-sakaleyn fi menakibi şeyheyn Ebubekir es-Sıddık ve Ömer el-Faruk

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ile ilgili olarak temel İslam Tarihi kaynaklarından nakil ve istifadeyle yazılmış olan bir eserdir.⁷⁸

21. Celâlu'l-ayneyn fi menâkıb-i Osman zinnureyn ve Ali ebu es-sıbteyn

586 sayfa olan eserin ilk 365 sayfası Hz. Osman'ın hayatına tahsis edilmiştir. Eserde islamın üçüncü halifesi Hz. Osman'ın hayatı, kişiliği ve halifeliği döneminde yaşadığı dini, sosyal ve siyasi içerikli olayları geniş olarak incelenmektedir. Eserin diğer yarısı ise Hz. Ali'nin hayatına ayrılmıştır. İslam'ın dördüncü halifesi, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, damadı ve Hz. Peygamber'in biricik torunları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in babaları Hz. Ali'nin hayatı, Müslüman oluşu, İslam için ortaya koyduğu mücadeleler ve döneminde yaşanan tarihi Cemel ve Sıffin savaşlarına temas edilmektedir. Hz. Ali'nin hayatı bir bütün olarak anlatılmaktadır.⁷⁹

22. el-Envâru's-satia fi'l-ecvibet ani'l-i'tiradati'l-vârideti alâ'l-hulefâi'l-erbaati

Dört Halife'ye yönelik ortaya atılan tartışmaya açık bazı görüşlere cevap teşkil edecek ve Hz. Peygamber'in hayatından sonra İslam Tarihini en üzgün dönemi olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilafeti dönemlerini kapsayan bir

⁷⁶ el-Celâlî, *Mecmûatu'l-fuyuzât*, s. 46.

⁷⁷ el-Celâlî, *Mecmûatu'l-fuyuzât*, s. 46.

⁷⁸ el-Celâlî, *Celalu'l-ayneyn fi menâkıb-i Osman zinnureyn ve Ali ebu es-sıbteyn*, s. 568.

⁷⁹ el-Celâlî, *Celalu'l-ayneyn fi menâkıb-i Osman zinnureyn ve Ali ebu es-sıbteyn*, s. 568.

kısım siyasi içerikli olaylara ön yargılarla ifade edilen görüşlerin isabetsizliğini öne çıkaran değerlendirmeleri yapıldığı bir kitaptır.⁸⁰

23. Nuru'l-basar fî menâkıbi'l-eimmeti'l-isnâ 'aşer

Ehl-i beytin on iki imamının hayatları, şahsiyetleri, menkıbeleri ve İslâm tarihindeki yeri ile Ehl-i sünnet tarafından kendilerine verilen değer ve hürmeti anlatan bir eserdir.⁸¹

24. Mecmuâtu'l-fuyûzât

Bu eser de son dört eserin, yani Mevlid, Nehcu'l-Enâm, Nevbihar ve Aqide eserleri üzerinde yazılmış olan şerh kitaplarının yoğun talep üzerine birleştirilerek tek cilt ve aynı mecmua halinde bastırıldığı bir kitaptır. İhvân Neşriyât tarafından 2012 yılında İstanbul'da bastırılmıştır. Bu dört eser sırasıyla şöyledir:

A) Feyzu'l-Kadiri'l-Mubdî şerhu'l-mevlidi'l-Kurdî: Molla Muhammed-i Bateé tarafından yazılan ve Kürt bölgelerinde bir kaç asırdır mevlid kandillerinde ve muhtelif vesilelerle merasim şeklinde okutulan Mevlidi Şerif'i Arapça'ya tercüme ettikten sonra bir de şerh eden bir kitaptır.

B) Feyzu'l-Kadiri'l-Allâm şerhu nehci'l-enâm: Molla Halil Siirdî tarafından yazılan Nehcu'l-Enâm isimli Akaid ve Kelâm manzumesini Arapça'ya tercüme edip yine Arapça şerh eden bir kitaptır.

C) Feyzu'l-Kadiri'r-Rahmân şerhu Nûbihârâ Biçûkân: Bu eser, Şeyh Ahmed-i Xânî'nin meşhur eseri Nûbihar'ı Arapça'ya tercüme edip Arapça açıklayan bir şerh kitabıdır.

⁸⁰ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 162.

⁸¹ el-Celâlî, **Mecmuâtu'l-Fuyuzât**, s. 47.

D) Feyzu'l-Kadiri'l-Mennân şerhu akîdeti'l-imân: Şeyh Ahmed-i Xânî tarafından yazılan Akîda İmâné isimli eserin Arapça'ya tercüme ve şerh edildiği bir eserdir.⁸²

25. Haşiyetu câmiu'l-makâsîd alâ halli'l-meâkîd şerhu'l-kavâid

Nahiv ilminde yazılmış olan *el-Muğnî* isimli kitabın şerhi olup medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Şerhu'l-Muğnî* isimli eser üzerine yazılmıştır. Anlaşılması müşkil olan yerleri açıklamaya çalışıp talebelelrin bu kitabı daha iyi anlamalarını sağlamak amacıyla te'lif edilmiştir.⁸³

26. Şerhu tefsîri'n-Nesefî

Nesefî tefsiri diye meşhur olan tefsîr kitabı üzerinde yazılan bir eserdir. Bölgedeki bazı âlimlerin ve üniversite hocalarının talebi üzerine söz konusu tefsîr kitabının müşkil ve zor taraflarının anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla ele alınmıştır. Molla Musa, yıllardır verdiği derslerin neticesi olarak böyle bir eser hazırladı. Bu eser Ravza Yayınları tarafından altı cilt toplam 3734 sayfa şeklinde kasım 2017'de basılmıştır.⁸⁴

27. Hâşiyetu şerhi'l-muğni

Nahiv ilminde yazılmış olan *el-Muğnî* isimli kitabın şerhi olup medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Şerhu'l Muğnî* isimli eser üzerine yazılmıştır. Anlaşılması müşkil olan yerleri açıklamaya çalışıp talebelerin bu kitabı daha iyi anlamalarını sağlamak amacıyla te'lif edilmiştir.⁸⁵

⁸² Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 162-163.

⁸³ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 162-163.

⁸⁴ el-Celâfî, **Hâşiyetü'l vâdhi'l-mesâlik alâ tefsîri'l-medârik**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2017.

⁸⁵ Geçit ile (03.07.2016) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme. Ayrıca bkz. Geçit, Ayrıca bkz. Geçit, **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri**, s. 162-163.

İKİNCİ BÖLÜM

MOLLA MUSA EL-CELÂLÎ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNE BAKIŞI

Bilindiği üzere Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra meydana gelen olaylarda siyasi ve kelami problemler zuhur etmiş ve buna bağlı olarak itikadi gruplar ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu grupların çoğalmasıyla birlikte mezheplerin sayısını, görüşlerini, öğrenmek ve onları tenkit etmek amacıyla zaman içerisinde birçok eser ele alınmıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmışlardır.

Biz de bu bölümde Molla Musa el-Celâlî'nin eserlerinde mezhepleri değerlendirme, ele alış biçimini göstermeye çalışacağız. Bunu yaparken de daha çok mezheplerle ilgili bilgi verdiği iki eseri olan *Mecmûatu'l ulûm* ile *er-Risaletu'd-daiyye ilâ muhabbeti Muaviyye* kitaplarının mezheplerle ilgili olan bölümlerini ele alacağız. Bunu yapmadan önce kısaca “mezhep” kavramının kelime anlamının ne olduğu ve terim olarak ne anlama geldiğini öğrenmekte fayda vardır.

2.1. MEZHEP NEDİR

Mezhep kavramı sözlükte; “ayrılmak, gitmek” anlamlarına gelen “zehebe” kökünden türemiş olup, bir konuda kanaat sahibi olmak, görüşünde olmak demektir.⁸⁶ Terim olarak ise, dinin aslî veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve

⁸⁶ Heyet, *el-Müncid*, s. 240.

bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite olarak görülen âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya gösterdikleri sistem diye tanımlanabilir.⁸⁷

İslâm'ın itikâdi ve ameli alandaki düşünce ekolleri denilebilecek mezhepler, dinin anlaşılma biçimi ile ilgili yansımasıdır. Siyasi, ictimai, iktisadi, coğrafi ve buna benzer sebepler, dinin anlaşılması yönünde belirli fikirlerin veya şahısların etrafında odaklaşmalara yol açmıştır. Bu farklılıklar zamanla sistematik özellik kazanıp, düşünceyi etkilemeye başlaması ve sosyal hayatta derin izler bırakıp varlığını sürdürmesi neticesinde “mezhep” olgusunu ortaya çıkartmaktadır.⁸⁸

Molla Musa el-Celâlî'nin kendi tarifine göre bir mezhep tanımı yoktur. Kendileri ile yaptığımız görüşmede⁸⁹ özellikle bu soruyu sorduk. Ancak kendisinin ayrı bir mezhep tanımı yapmadığını buna gerek de olmadığını belirterek mezheplerle ilgili bilgileri kitaplarında yazdığını söylediler.

2.2. MÜSLÜMANLARIN İHTİLAF DÜŞTÜKLERİ KONULAR

Molla Musa el-Celâlî, *Mecmûatu'l ulûm* kitabının “İslamî Fırkalar” bölümünde fırkaları ayırmadan önce yetmiş üç fırka hadisini aktarır ve bu hadis-i şerif perspektifi içinde İslam Mezheplerini ele alır. el-Celâlî'nin bu hususta, yaşadığı dönemin en büyük dini/ilmi otoriterleri arasında yer alan Ebu'l-Hasan Seyfuddin Âmidî'nin (631/1233) Ebkârü'l-Efkar adlı eserininin “Kıble Ehlinden Hakka Muhalif Olanların Kafir Olup Olmadığı” başlığı altında yer verdiği bilgilerden büyük ölçüde istifade

⁸⁷ İlyas Üzüm, ‘Mezhep Maddesi’ **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, c. 29, s. 526.

⁸⁸ Hasan Onat, “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 7.

⁸⁹ Müellifin (Molla Musa) Kendisiyle (30.01.2014) tarihinde Ağrı ilinin Doğubeyazıt ilçesinde yapılandırılmamış Görüşme.

ettiği görülmektedir.⁹⁰ O da konuya Müslümanların ihtilafa düştükleri konuları açıklamaya girişerek başlar.⁹¹

el-Celâlî, kendinden önceki âlimler gibi Hz. Peygamber dönemine değinmekte ve Peygamberimizin (s.a.v.) vefatı esnasında Müslümanların tek bir akide ve yol üzere olduğunu söyler. Ancak görünürde müttelik aslında ise nifakını gizleyenler hariç tutar. Yalnız efendimizin vefat etmesiyle birlikte Müslümanlar arasında ilk olarak imandan çıkmayı veya küfrü gerektirmeyen içtihadî konularda ihtilafların çıktığını belirterek bu ihtilafları tek tek açıklamaya başlar.

el-Celâlî'ye göre Müslümanlar arasında ilk ihtilafın Hz. Peygamberin (s.a.v.) ölüm hastalığı sırasında söylediği (Kırtas Hadisesi olarak bilinen) sözler etrafında çıkan tartışma olduğunu söyler. el-Celâlî bu konuya değinmekte ve Peygamberimizin bir kağıt isteyip vasiyetini yazmak istemesine karşın Hz. Ömer (r.a.)'in O'nun sağlığını gerekçe göstererek itiraz ettiğini ve bize Kur'an yeter dediğini, bunun sahabe arasında tartışmaya yol açtığını; Hz. Peygamberin de bu durumdan rahatsız olarak sahabenin oradan ayrılmasını emrettiğini belirtir.⁹²

Bu hususta el-Celâlî'nin görüşlerinin diğer klasik kaynaklardaki bilgilerle uyumlu olduğu görülür. Nitekim Bağdâdî, ilk ihtilaf olarak Hz. Peygamberin vefatı hususunda meydana geldiğini söyler.⁹³ İsferyînî de aynı şekilde ilk ihtilaf olarak Hz. Peygamberin vefat konusunu ele alır.⁹⁴ Şehristânî ise, ilk ihtilafın vasiyet yani kırtas

⁹⁰ Yaşadığı dönemin en büyük dini/ilmi otoriterleri arasında yer alan Ebu'l-Hasan Seyfuddin Amidî (631/1233), nisbesinden de anlaşılacağı gibi aslen Amid/Diyarbakırlıdır. Başta kelam, felsefe, fıkıh usulü ve mantık olmak üzere çeşitli ilim alanlarında yirmiden fazla eser bırakmış; çeşitli ilim dallarında olduğu gibi, fırka ve mezheplere dair görüşler de beyan etmiştir. Onun, firkalara/mezheplere dair derli toplu bilgilere Ebkârü'l-Efkâr adlı eserinde yer alan "Kıble Ehlinden Hakka Muhalif Olanların Kafir Olup Olmadığı" başlığı altında yer verdiği görülmektedir. Burada Ehl-i Kibleden sayılmalarına rağmen hakka muhalif olanların itikadi durumunu; dini açıdan dünyada nasıl isimlendirileceklerini ve onlar hakkındaki hükmün ne olacağını ele almak istediğini beyan etmektedir. Ancak buna geçmeden önce muhalif olarak nitelediği firkaları tanıtacağını ve İslam ümmetinden olanların görüşlerini yer vereceğini ifade etmektedir. (Metin Bozan, "Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfuddin Âmidî" **Uluslararası Seyfuddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 259.)

⁹¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l ulûm**, Şefkat Yayınları, İstanbul, 2003, s. 179.

⁹² el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 179. Bkz. el-Celâlî, **er-Risaletü'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009 s. 224.

⁹³ Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 14-15.

⁹⁴ İsferyînî, **et-Tabsîr** s. 19.

olayında meydana geldiğini söyler.⁹⁵ Aynı şekilde Âmidî⁹⁶ ve Cürcânî de⁹⁷ ilk ihtilafın Kırtas olayında meydana geldiğini ifade eder.

el-Celâlî'ye göre diğer bir ihtilaf konusu ise, Üsâme'nin ordusuna katılmayıp geri duranlar hakkındadır. Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Üsâme'nin ordusunu hazırlayın, ona katılmayana Allah lanet etsin.” Kimi sahabi buna ittiba edilmesi gerektiğine hükmetti. Kimisi de Hz. Peygamberin hastalığının sonuçlanmasını beklemenin uygun olacağını düşündü.⁹⁸ Bu ihtilafı Şehristânî⁹⁹, Âmidî¹⁰⁰ ve Cürcânî de¹⁰¹ ikinci ihtilaf olarak zikrederler.

Diğer bir ihtilaf konusu da efendimizin (s.a.v.) vefatı hususundadır. Hz. Ömer'in, kim Muhammed öldü derse kılıcıyla onun boynunu vuracağını ve Hz. Peygamberin ölmediğini hatta Hz. İsa (a.s.) gibi göğe kaldırıldığını ifadesine cevaben Hz. Ebubekir şöyle demiştir: “Kim Muhammed'e kulluk ediyorsa bilsin ki Muhammed ölmüştür. Ancak kim Muhammed'in İlah'ına kulluk ediyorsa bilsin ki O, diridir ve hiçbir zaman ölmeyecektir.” Bunun üzerine orada olan topluluk da Hz. Ebubekir'in bu sözlerine katıldı.¹⁰² Bu ihtilafı Bağdâdî¹⁰³ ile İsferyîni¹⁰⁴ ilk ihtilaf olarak zikrederler. Ancak Şehristânî¹⁰⁵, Âmidî¹⁰⁶ ve Cürcânî¹⁰⁷ bunu üçüncü ihtilaf olarak bahsederler.

el-Celâlî'ye göre, diğer bir ihtilaf konusu da Hz. Peygamberin (s.a.v.) Mekke de mi, Medine de mi, yoksa Kudüs te mi? Defnedileceği hususundadır. Tartışma esnasında birisinin, “Peygamberler nerede ölürlerse orada defnedilirler.” Hadisini onlara hatırlatması üzerine tartışma biter.¹⁰⁸ Bu ihtilafı sırasıyla Şehristânî,¹⁰⁹ Âmidî¹¹⁰

⁹⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 30.

⁹⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 37.

⁹⁷ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745.

⁹⁸ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 179.

⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 30-31.

¹⁰⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 37.

¹⁰¹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745.

¹⁰² el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 179-180.

¹⁰³ Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 14-15.

¹⁰⁴ İsferyîni, *et-Tabsîr*, s. 19.

¹⁰⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 31.

¹⁰⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 38.

¹⁰⁷ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745.

¹⁰⁸ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 180.

¹⁰⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 31.

¹¹⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 38.

ve Cürçânî de¹¹¹ dördüncü ihtilaf olarak zikrederler. Ancak Bağdâdî¹¹² ve İsferyânî¹¹³ bunu ikinci ihtilaf olarak anlatırlar.

Bir başka ihtilaf konusu ise İmamet, kimin peygamberimize varis olacağı ve zekâtı vermeyenlerle savaşma konusudur. el-Celâlî, Hz. Ömer'in itiraz ederek zekât vermeyenlerle savaşılmamasını, Hz. Ebûbekir'in ise zekat vermeyenlerle mücadele edilmesi gerektiğini söyler.¹¹⁴ el-Celâlî bu ihtilafları aktarırken Âmidî¹¹⁵ ile Cürçânî¹¹⁶ gibi İmamet ve Peygambere vâris olma meselesine değinmemektedir. Ancak Şehristânî ile Bağdâdî bu üç ihtilafı sırasına göre tek tek açıklamaktadırlar.¹¹⁷

el-Celâlî'ye göre, bir diğer ihtilaf konusu ise, Hz. Ebubekir'in kendinden sonra hilafeti Hz. Ömer'e devretmesi, Hz. Ömer'in de vefatına yakın bir zamanda hilafeti şûra yöntemiyle Hz. Osman'a vermesidir. Sonraki ihtilafların ise, Hz. Osman'ın ölümü, Hz. Ali ve Hz. Muaviye'nin hilafeti, Cemel vakası ve Sıffin savaşında meydana gelen olayların olduğunu söyler.¹¹⁸ Aslında şimdiye kadar olduğu gibi burada da el-Celâlî, Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'indeki yöntemi izlemekte ve bu son ihtilaflar üzerinde durmamaktadır.¹¹⁹ Bağdâdî ile Şehristânî ise; bu ihtilafları, sırasıyla açıklamaktadırlar.¹²⁰

Daha sonra ise, tıpkı Âmidî¹²¹ ile Cürçânî¹²² gibi Kelale¹²³, dedenin kardeşlerle birlikte mirası, parmakların ve dişlerin diyeti vb. hükümler gibi bazı furû (fer'i) konularda ihtilafların baş gösterdiğini açıklamaktadır.¹²⁴

el-Celâlî, fırkaların çıkmasına sebep olan bu ihtilafları sıraladıktan sonra, sahabeler döneminin sonlarına doğru bu ihtilafların yavaş yavaş artmaya başladığını

¹¹¹ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745.

¹¹² Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 15.

¹¹³ İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 19.

¹¹⁴ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 180.

¹¹⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 38.

¹¹⁶ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745-746.

¹¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 31-33. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 15-16.

¹¹⁸ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 180.

¹¹⁹ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 746.

¹²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 31-35. Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 15-17.

¹²¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 39.

¹²² Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 745.

¹²³ Babası kendisinden önce ölmüş ve çocuğu olmayan kişiye denir. İslam Hukuk mirasında tartışılan bir konudur. Bkz. *Kur'an-ı Kerîm*, Nisa Suresi 4/176.

¹²⁴ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 179-180.

ve böylece *Mabed el-Cüheyî*,¹²⁵ *Gaylan ed-Dımeşki*¹²⁶ ve *Yunus el-Asvarî*,¹²⁷ gibi şahıslar ortaya çıktıklarını söyler. Bu şahıslar kaderi inkâr ederek kulların fiilerinde Allah'ın bir etkisinin ve takdirinin olmadığına hükmettiler. Bu şekilde ihtilaflar yayılmaya devam etti ve çeşitli görüşler ortaya çıkarak nihayetinde Müslümanlar yetmiş üç fırkaya bölündü.¹²⁸

Yetmiş üç fırka tabirinden anlaşılacağı üzere el-Celâlî'nin kendinden önceki Âlimler gibi yetmiş üç fırka hadisini dikkate alarak fırkaların tasnifini yapmaya çalıştığını görmekteyiz. Yine baktığımızda el-Celâlî'nin şu ana kadar Müslümanlar arasında çıkan ihtilafları sıralamasında ve bunları açıklamada, tamamen Amidî, İcî ve Cürçânî'nin benimsediği tasnif yöntemini izlediğini ve hatta bu ihtilafları açıklarken bazı ifadelerin aynen Cürçânî'den aldığını görmemiz mümkündür.¹²⁹

2.3. EL-CELÂLÎ'NİN İSLAMİ FIRKALARDA TASNİF YÖNTEMİ

Molla Musa el-Celâlî, fırkaların tasnifine geçmeden önce her iki kitabında mezheplerle ilgili olan bölümde, Hz. Peygamberden (s.a.v.) rivayetle ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağıyla ilgili hadisi aktarır. Bu hadisi aktarırken *Mecmûatu'l ulûm* kitabında direkt hadisin metnini söyler; ancak *Er-risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* kitabında ise, hadis-i şerifi hangi kaynaktan ve kimden aldığıyla ilgili durumu belirterek başlıyor.¹³⁰ Daha sonra yetmiş üç fırka hadisini şöyle aktarır:

“Şunu bil ki, Resulullah (s.a.v.) şöyle buyuruyor: “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak bunların biri hariç diğerleri cehenneme girecekler. O tek fırka ise benim ve

¹²⁵ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ma’bed el-Cühenî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, c. 27, s. 281.

¹²⁶ Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Gaylan ed-Dımeşki” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, c. 13, s. 414.

¹²⁷ Bu kişi, Ebu'l-Huzeyl'e tabi olanlardandır. Daha sonra İbrahim b. Nazzam'ın mezhebine geçmiştir. Sapıklık noktasında aşırılığa giderek şöyle demiştir: “Eğer Allah bir şeyin olmayacağını biliyorsa, o, yüce Allah'ın takdir ettiği bir şey değildir.” Demek suretiyle eklemelerde bulunmuştur. Onun bu görüşü Allah'ın kudretinin sınırlı olmasını gerektirmektedir. Buna göre, kudreti sınırlı olanın, zatı da sınırlı olmuş olur. Bu şekilde onun bu görüşü, küfrünün işareti olmuş oluyor. (Abdulkâhîr el-Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 110.)

¹²⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 180.

¹²⁹ Bkz. Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 744-746; el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 179-181.

¹³⁰ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 223.

ashabımın üzerinde olduğu yoldur.”¹³¹ el-Celâlî, *Er-risaletu’-d-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* kitabında hadisin sonuna “bu Peygamberimizin (s.a.v.) mucizelerindendir ve bu gerçekleşmiştir,”¹³² diye ekleme yapıyor. el-Celâlî, fırkaların tasnifinde bu yetmiş üç fırka hadisini temel alıyor ve bu çerçevede daha önceki İslam Âlimlerinin yaptığı genel fırkaları sıralıyor. Ancak el-Celâlî’yi özgün kılan şey, bazı yerlerde kendi ifadeleri ile önceki âlimlerden farklı olarak başka bilgiler vermesidir.

el-Celâlî, selefleri gibi, fırkaları sekiz ana başlığa ayırdıktan sonra bu ana fırkalar hakkında bilgiler vermekte ve bu fırkaların alt gruplarını da tek tek sıralayıp açıklamaktadır. Aslında el-Celâlî’nin bu fırkalar hakkında verdiği bilgileri Seyyid Şerif Cürçânî’nin *Şerhu’l-Mevâkifi* ile karşılaştırıldığında bunlar arasında çok yakın bir benzerlik; hatta bazı ifadelerin aynı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla el-Celâlî bu fırkaların tasnifini yaparken tamamen *Şerhu’l-Mevâkifi* referans aldığı söylemek mümkündür.¹³³ Ancak el-Celâlî, *Er-risaletu’-d-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* kitabında, sekiz ana fırkanın sadece isimlerini sıraladıktan sonra Şia’nın tarifini yaparak, Şia’nın yirmi iki gruba ayrıldığını söyler. Şia’da en önemli üç fırkanın Gulat, Zeydiyye ve İmamiyye olduğunu ifade ederek bu fırkalar hakkında bilgi verir.¹³⁴

el-Celâlî, *Mecmûatu’l-ulûm* kitabında İmamiyye’den bahsetmesine rağmen *Er-risaletu’-d-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* kitabında tekrar daha geniş bir şekilde bahseder.¹³⁵ Yine Rafizî Fırkalar başlığı altında Zeydiyye, Keysaniyye, İmamiyye’den ve bunların alt gruplarından bahseder.¹³⁶ Aynı şekilde Galiyye’yi Şia’nın aşırılığa giden gruplarından sayarak bunlar hakkında da bilgiler verir.¹³⁷ Son olarak Ehl-i Sünnet grupları (sınıfları) hakkında bilgi verir. Ehl-i Sünnet hakkında bilgi verirken

¹³¹ *İbn Mâce*, Fiten 17; *Tirmizi*, İman 18; *Ebû Davut*, Sünne 1; *Dârimî*, Siyer 75; *Ahmet b. Hanbel*, Müsned 3. Ayrıca bu Hadis-i Şerîf’in farklı rivayetleri için bkz. Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 16-20. Bkz. el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 179.

¹³² Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 223.

¹³³ Bkz. Cürçânî, **Şerhu’l-Mevâkif**, s. 744-813. el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 179-199.

¹³⁴ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 223.

¹³⁵ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 236-242.

¹³⁶ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 247-254.

¹³⁷ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 242-247.

Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin *Mezhepler Arasındaki Farklar* kitabından faydalandığı görülür. Zaten kendileri de bunu açıkça ifade eder.¹³⁸

Öte yandan şunu diyebiliriz ki El-Celâlî *Er-Risaletü'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* kitabının “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ile Ehl-i Bid'a ve'd-Dalâlet Arasındaki Farklar” bölümünde ağırlıklı olarak Şia'dan bahsetmektedir.

el-Celâlî, söz konusu fırkaları açıklarken ilk önce kime nispet edildiğini belirtmekte, ardından fırkalar hakkında temel bilgiler vermektedir. Daha sonra da gerekli gördüğü yerlerde “Diyorum ki”, “Ben de buna itiraz olarak derim ki” ifadeleriyle kendi düşüncelerini belirtmektedir. Özellikle bu yönüyle kendinden önceki âlimlerden farklı olarak özgün yönünü ortaya koymaktadır.¹³⁹ Özellikle *Er-Risaletü'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* kitabının “Ehl-i sünnet ve'l-cemaat ile ehl-i bid'a ve'd-dalâlet arasındaki farklar” bölümünde kendi yorumlarına daha çok rastlamaktayız. Özellikle bu kitabında değerlendirmeler tetkik edildiğinde, genellikle fırkalar tarafından ileri sürülen fikirlerde Ehli Sünnet anlayışına göre eksik veya yanlış gördüğü yerlerde kendi perspektifinde tenkit etmektedir. el-Celâlî'nin yanlış veya çelişki gördüğü yerlerde eleştiri da yapar, hatta bazen gruplar için alaycı bir üslup kullandığı da görülür.¹⁴⁰

el-Celâlî, özellikle aşırılığa kaçan bazı fırkaları da Allah'a ve Peygamber'e iftira etmekle suçlar. Hatta eleştirilerinde bazen tekfir yoluna da başvurur.¹⁴¹ Zaten el-Celâlî'nin, eserlerine genel olarak bakıldığında özellikle bazı eserleri Hulefâ-i Raşidîn'nin döneminde meydana gelen olayları ele aldığını görmek mümkündür.¹⁴²

¹³⁸ Bkz. el-Celâlî, *Er-Risaletü'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 255-263.

¹³⁹ El-Celâlî, Mu'tezile'nin Muzdariyye fırkasından bahsederken, Onlar hakkında “Allah bunların söylediklerinden beridir” demektedir. Bkz. el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 183.

¹⁴⁰ El-Celâlî, Mu'tezile'nin Hişâmiyye fırkasını değerlendirirken adeta onların akıyla alay edercesine der ki: “Onlar Allah'ın isimlerinden biri olan Vekil isminin koruyan (Hafız) anlamına geldiğini de mi bilmiyorlar.” Bkz. el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 183-184.

¹⁴¹ *Er-Risaletü'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* kitabında ŞİA'nın alt gruplarından olan Ğaliye ve buna bağlı gruplarda bunu sık sık görmek mümkündür.

¹⁴² Örneğin: Celalu'l-Ayneyn fi Menâkıb-i Osman Zinnureyn ve Ali Ebu es-Sıbtin; Envaru'Sâtia fi'l-Ecvibeti Ani'l-İ'tirâzâtî'l-Vârîde ala'l-Hulefâi'l-Erbâa; Senai Sakaleyn fi Menakibi Şeyheyn Ebubekir es-Siddık ve Ömer el-Faruk.

Yine baktığımızda özellikle bazı eserleri Hz. Muaviye’yi sevmeye dair ve Şia’ya karşı itiraz ve tenkit amaçlıdır.¹⁴³

Böyle bir tutum takınmanın sebebi ise aslında hepimizce malum olan Molla Musa el-Celâlî’nin yaşadığı Doğubeyazıt ilçesinin İran’a yakın olmasının yanı sıra özellikle Iğdır ilinde yaşayan vatandaşlarımızın bir kısmının Caferî Mezhebine mensup olmalarının etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim Şia ve Şia’nın alt kollarından olan Caferîlerin özellikle ilk üç halife ve Hz. Muaviye’ye karşı olumsuz fikirler öne sürdüklerini görmekteyiz.

Molla Musa el-Celâlî de büyük bir Ehl-i Sünnet âlimi ve savunucusu olarak, Şia ve Şia’nın aşırılığa giden diğer gruplarına karşı ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Özellikle kitaplarının mezheplerle ilgili olan bölümlerinde bunu çok açık bir şekilde görmekteyiz. Hatta daha önce de söylediğimiz gibi bazı grupları tekfir etmekte bazı gruplara da bu aşırılıklarından dolayı lanet okumaktadır.¹⁴⁴ Zaten Molla Musa el-Celâlî, *Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* kitabının “Ehl-i sünnet ve’l-cemaat ile ehl-i bid’a ve’-d-dalâlet arasındaki farklar” bölümünde şu sözlerle başlaması da Onun bu konu üzerinde ne kadar durduğunu bize açıkça gösteriyor:

“Bismillahirrahmanirrahim, korunmuş gizli kitabında... Her *bir grup kendi katındakiyle sevinir*.¹⁴⁵ Buyurmakta olan Allah’a hamd olsun,” diye başlamaktadır. Aslında burada bir açıklama yapmak gerekirse el-Celâlî, kitabının “Ehl-i sünnet ile bid’at ve dalâlet üzerinde olan gruplar arasındaki farklar” bölümünde hemen bu ayetle giriş yapması dikkate şayan bir durumdur. Çünkü ayetin tamamı şöyledir; *Dinlerini darmadağın edip grup grup olan kimselerden olmayın. (Ki onlardan) her bir grup kendi katındaki (dinî anlayışı) ile sevinip böbürlenmektedir*.¹⁴⁶ Ayetten de anlaşılacağı üzere el-Celâlî, Müslümanların grup grup olup dağılmamaları gerektiğini ve Ehl-i Sünnetten başka fırkalara tabi olmamaları gerektiğini ifade etmektedir.

¹⁴³ Örneğin: *Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*; Nuru’l- Basar Fî Menâkıbî’l-Eimmeti’l-İsney Aşer.

¹⁴⁴ Şia’nın aşırılığa giden gruplarından biri olan Garrabiye fırkasının Cibril’i küfre düşürmekle itham edip onu lanetlemeleri üzerine, el-Celâlî de, bunlara lanet edip asıl onların küfre düşüklerini söyler. Bkz. el-Celâlî, *Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 242.

¹⁴⁵ **Kur’an-ı Kerîm**, Rûm Surei 30/32.

¹⁴⁶ Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, **Kur’an-ı Kerîm Meâli**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 406.

Ardından el-Celâlî, şöyle devam etmektedir: “Salâtu selamlar da Allah’ın kendisine haber vermesiyle ümmetinin fırkalara ayrılacağını söyleyen Resûlümûze, şefaathimize ve Onun kıyamete kadar pak ailesinin ve ashabının üzerine olsun.”¹⁴⁷ Devamında Ehl-i Sünnet ile diğer gruplar arasında mevcut bazı farkların olduğu ve bu da, müslümanlar arasında birliğe, birleşmeye, muhabbete kapalı bir kapıya sebep olduğu için bunun yerin ve göğün yaratıcısı olan Allah’ın (c.c.) yardımıyla bu bazı fırkaları açıklanmasının gerektiğini ifade etmektedir. Bu sayede hak olan mezhepler ile dalâlette olan mezhepler birbiriyle karıştırılmasın. Böylelikle Ehl-i Kiblenin içinden iftirayı, yalanı ortadan kaldırıp, hep birlikte tek vücut, tek sözü söylesinler diye. Böylece Allah’ın yardımıyla ehl-i şirke ve ehl-i küfre karşı daha güçlü olurlar.”¹⁴⁸

Yine el-Celâlî’nin eserlerine baktığımızda, İslam Mezheplerini geniş bir şekilde ele alsa da bu mezhepleri hangi kaynaktan aldığını bildirmiyor. Yani mezhepleri açıklarken ve bu mezheplere bağlı grupları aktarırken herhangi bir usul veya dipnot sistemi kullanmıyor. Dolayısıyla yazarın hangi bilgiyi hangi kaynaktan aldığını ya da hangi bilginin de kendisine ait olduğunu tam olarak ayırt etmek bazen mümkün görünmemektedir.

Daha önce söylediğimiz üzere el-Celâlî, bu fırkalar hakkında değerlendirme yaparken bu konuların anlatımı, sıraya koyma biçimi ve tasnif şekli Âmidî¹⁴⁹ ile Cürcânî’nin¹⁵⁰ taksimi aynıdır. Ancak dikkatlice tetkik edildiğinde her ne kadar el-Celâlî, kaynak vermese de *Şerhu’l-Mevâkıf* esas aldığı görülmektedir. Hatta ciddi bir karşılaştırmada İslâm fırkalarının hepsini bu kitaptan özetleyerek almış olduğu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla Müellifin, Amidî’nin tasnif biçimini esas alan Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf*’ını referans aldığını söylememiz mümkündür.¹⁵¹ Molla Musa el-Celâlî, Cürcânî gibi İslam Fırkalarını sekiz büyük (ana) fırka olarak ele alır. Fırkaları tasnif etmeden önce onlar hakkında genel bilgiler aktarmaktadır. Sonra bu

¹⁴⁷ el-Celâlî, *Er-Risaletu’d-Daiyye İla Muhabbeti Muaviyye*, s. 223.

¹⁴⁸ el-Celâlî, *Er-Risaletu’d-Daiyye İla Muhabbeti Muaviyye*, s. 223.

¹⁴⁹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’d-Dîn*, s. 40.

¹⁵⁰ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, s. 746.

¹⁵¹ Misal için bkz. Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, s. 747; el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 181.

ana fırkaların varsa alt kollarının kaç tane olduğunu söyleyerek bu alt kollar hakkında kısa da olsa bilgi vermektedir.¹⁵²

2.3.1. Mu'tezile

Mu'tezile, Arapça bir sözcük olup "azl" kökünden türeyip ('an) harfi ceri ile kullanıldığında "uzaklaştırmak, ayırmak, ilişkisini kesmek" gibi anlamlara gelir. Mu'tezile kelimesi ise; ayrılanlar, köşeye çekilenler demektir.¹⁵³

Mu'tezile ismi h. İkinci asrın başlarında, büyük günah işleyenlerin durumu, tevhid, kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olması gibi konularda akli ön planda tutmuş ve bu konularda diğer kesimlerden farklı olarak daha özgün görüşler söyleyen bir grup insan için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁴

Mu'tezile'nin genel inanç temelini "Usûlü'l-Hamse" olarak şöhret bulan beş ilke oluşturmaktadır. Bu beş ilke Mu'tezile ile adeta özdeşleşmiştir. Bunlar olmaksızın Mu'tezile'den söz etmek mümkün değildir. Bu beş ilke oluşum sırasına göre şöyledir: a) el-Menziletü beynel-Menzileteyn; kısacası büyük günah işleyenlerin ne mümin ne de kafir olduğu, ikisinin arasında bir yerde bulunduğu ve tövbe etmediğinde de cehennemlik olup cezasının kafirlerden daha hafif olacağı anlamına gelmektedir. b) el-va'd ve'l-void; bu da iyilik yapanların mükâfatlandırılacağı; kötülük yapanların ise cezalandırılacağı anlamına gelmektedir. c) el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker; yani iyiliği emredip kötülüklerden sakındırma prensibidir. d) Tevhid; bu konunun alt başlıklarını, Allah'ın sıfatları, halku'l-Kur'an, cevher-i ferd, araz, cisim gibi âlem anlayışına ilişkin konular içerir. e) Adl; insan hür bir varlık olduğundan işlediği iyi veya kötü davranışlardan dolayı sevap veya ceza görmesi gerektiği ve bunun Allahın bir adaleti gereği olduğu ifade etmektedirler.¹⁵⁵

¹⁵² el-Celâlî, **Mecmûatu'l ulûm**, s. 181; Bağdâdî İslâm fırkalarını sekize ayırır ve ilk önce Şia'dan başlar. İsferyâinî, İslâm fırkalarını dokuza ayırır ve ilk önce Şia'dan bahseder. Şehristânî, İslâm fırkalarını altıya ayırır ve ilk önce Mu'tezile ile başlar. Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 19-25; İsferyâinî, **et-Tabsîr**, s. 23-25; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 56.

¹⁵³ Heyet, **el-Müncid**, s. 504.

¹⁵⁴ Osman Aydın, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları" **Marife Dergisi**, Yıl 3, Sayı 3, (2003), s. 28.

¹⁵⁵ Aydın, **Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları**, s. 41-45.

el-Celâlî fırka tasnifinde ilk olarak Mu'tezile mezhebinden bahseder. Mu'tezile'yi açıklarken bu mezhebin doğuşunu, görüşlerini hem sistematik olarak hem de ayrıntısıyla anlatmaz. Yani üzerinde fazla durmadan özet olarak aktarır. Yine bunu yaparken çok az eleştiri yapar. Ayrıca bu mezheple ilgili kendi görüşünü de belirtmez.

el-Celâlî, Mu'tezile hakkında genel bilgi verirken mealen şöyle der: Vâsıl bin Ata'nın¹⁵⁶ taraftarıdır. Vâsıl b. Ata', Hasan Basrî'nin¹⁵⁷ meclisinden ayrılıp büyük günah işleyen ne mümin ne de kafir olduğunu söylemiştir. Vâsıl b. Ata büyük günah işleyen kişi için "el menziletu beynel menziletayn" hükmünü vermiştir. Çünkü Müminin medih (methetmek) ismine layık olduğunu, Fâsık kişinin ise medhi hak etmediğini; ancak şehadet getirdiği için ve diğer hayırlı amelleri yaptığı için ne mümin ne de kâfir olduğu hükmünü vermiştir. Ayrıca büyük günah işleyen, tövbe etmeden öldüğü zaman cehennemde ebediyen kalacağını ancak azabının hafifletileceği hükmünü vermiştir.

el-Celâlî, bunların kulun kendi fiillerinin yaratıcısı olduğu söylemeleri ve kaderi inkar etmeleri sebebiyle "el-Kaderiyye" diye isimlendirildiklerini aktarır. Kendilerini de 'Ashabı adl ve tevhid' diye adlandırırlar. Aslahın yani en güzelin Allah'a vacip olduğunu söylemişler ve kadim sıfatları yok saymışlardır. Çünkü Onlar şöyle derler: "Allah'ın, kulları için en iyiyi yaratması ve iyilik yapana da sevap vermesi vaciptir." Buna da Adalet demişlerdir. Taaddüdü kudema (ezeli varlıkların çokluğu)'dan kaçırma gayesiyle Allah'ın zatına kaim kadim sıfatların varlığını inkar

¹⁵⁶ Vâsıl b. Ata'nın ölüm ve doğum tarihleri tam olarak bilinmemekle beraber 699'da Medine'de doğduğu ve 748 yılında Basra'da vefat ettiği söylenmektedir. Basra'da ticaretle uğraşan Vâsıl b. Ata, uzun boğazı olmasıyla meşhurdur. Bu yüzden O'nu zürafaya benzetmektedirler. O, ticaretin yanında Hasan Basrî'nin irade özgürlüğü taraftarı olarak bilinen ancak Cebriyye ve Ashâbü'l-Hadis taraftarlarının da yoğun olarak bulunduğu bu (ekole) ilim halkasına devam etmiş ve burada önemli bir nüfuz kazanmıştır. Vâsıl b. Ata, her ne kadar Hasan Basrî'nin vefatından sonra bu ekolün başına geçmemişse de buradan da ayrılmamış ve yoğun bir propaganda çalışmalarına başlamıştır. Bunun tezahürü olarak ta bazı önemli şahısları kendi görüşüne kazandırmıştır. Vâsıl sadece bu ekol içerisinde değil aynı zamanda, başka islam topraklarına da, kendisi gibi fesahat, belağat ve hitabette usta olan öğrenciler yetiştirmiştir. Bu yolla kendi fikir ve düşüncelerini başka yerlere yaymıştır. (Özcan Taşçı, "Kalam İlminin "Kalam" olarak İsimlendirilmesinde Vâsıl b. Ata'nın Takip Ettiği Yöntemin Muhtemel Katkıları Üzerine" **Dini Araştırmalar**, Cilt 9, Sayı 26, (Eylül-Aralık 2006) s. 70-71.) Ebkâru'l-Efkâr eserinde bu şahsın hicri 70 yılında doğup, 131 yılında da vefat etmiştir, diye geçmektedir. (Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 40)

¹⁵⁷ Asıl adı Ebû Said el-Hasen b. Yesar el-Basrî'dir. Basra ehlinin imamıdır. Ömer b. Hattâb'ın halifeliği zamanında doğmuştur. Hicri 110 yılında vefat etmiştir. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 40. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basrî" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, c. 16, s. 291.

etmişlerdir. Buna da Tevhit demişlerdir. Çünkü Onların hepsi şöyle demişlerdir: “Kadimlik Allah’ın en has sıfatıdır. Bu hususta herhangi bir zat veya sıfat buna ortak olamaz.”

Onlar, Kelamullah’ın ses ve harflerden oluştuğunu; mahluk ve sonradan meydana getirildiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca ahirette Allah’ın görünmeyeceği, hüsün ve kubuhun akli olduğunu ve Allah’ın fiillerinde hikmeti, maslahatı gözetmesi gerektiğine hükmetmişlerdir.¹⁵⁸ el-Celâlî, Mu’tezile’nin zikredilen bu durumlar hakkında aralarında ittifak ettikten sonra kendi aralarında yirmi gruba ayrıldığını ve grupların karşılıklı olarak birbirlerini tekfir ettiğini söylemiştir. el-Celâlî’nin tasnifine bakıldığında Âmidî¹⁵⁹ ve Cürcânî’nin¹⁶⁰ yaptıkları tasnif olduğu görülecektir.¹⁶¹

2.3.1.1. Vâsiliyye

Vâsıl b. Ata’nın taraftarıdır. Sıfatları ve kaderi inkâr ederler. Yani kulların fiillerini onlara isnat ederler ve şerri Allah’a izafe etmezler. *el-menziletü beynel-menziletayne* hükmederler. Hz. Osman taraftarı ile onu öldürenlerden birinin hata ettiğine ve Hz. Osman’ın ne mümin ne de kâfir olduğunu söylemişlerdir. Aynı şekilde kebâir ehlinin cehennemde kalıcı olduğunu, Hz. Ali ve onunla savaşanların da bir tarafın hatalı olduğunu ve Hz. Ali, Talha ile Zübeyr’in dünyalık için şehit olduklarından şehadetlerinin kabul olmayacağını iddia etmişlerdir.¹⁶²

2.3.1.2. Amriyye

Amr İbn-i Ubeyd’e¹⁶³ uyanlardır. Bunlar da Vâsiliyye de zikredilenlerle aynı görüştedir. Ancak Onlar Hz. Ali ve Hz. Osman kıssasında geçen iki grubu da fâsık

¹⁵⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 181.

¹⁵⁹ Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’-d-Dîn**, s. 41.

¹⁶⁰ Cürcânî, **Şerhu’l-Mevâkıf**, s. 750.

¹⁶¹ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 181. Bağdâdî, İsferyânî de bu fırkaları yirmiye ayırmaktadır. Şehristânî ise onlardan farklı olarak, Mu’tezile’yi on ikiye ayırır. Bağdâdî, **el-Fark Beyne’l-Fırak**, s. 114; İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 63; Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 59-96.

¹⁶² el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 182.

¹⁶³ Bu şahıs, Ebû Osman Amr b. Ubeyde b. Bâb el-Basrî’dir. Hüseyin el-Basrî’ye arkadaşlık etmiş, sonra Vâsıl b. Ata ile birlikte ondan ayrılmıştır. 142 yılında vefat etmiştir. Abbâsî halifesi Ebû Câfer el-Mansûr ona varislik etmiştir. (Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’-d-Dîn**, s. 42)

saymışlardır.¹⁶⁴ Amr b. Ubeyd, zühdle bilinen hadis ravilerinden olup zikredilen kaidelerde Vâsıl'ın takipçisidir. Vâsıl'ın düşüncesine iki fırkanın da yalnızca fâsık olduğu görüşünü eklemiştir.¹⁶⁵

2.3.1.3. Huzeyliyye

Ebû Huzeyl el-Allaf'ın¹⁶⁶ mensuplarıdır. Allah'ın takdir ettiklerini nefyetmişlerdir. Cennet ve Cehennem ehli en sonunda sonsuza dek hareketsiz kalacaklarına ve Allah'ın kendi ilmiyle “Âlim”, kendi kudretiyle “Kâdir”, kendi diriliğiyle “Diri” olduğuna hükmetmişlerdir.¹⁶⁷

2.3.1.4. Nazzâmiye

İbrahim Bin Nazzâm'ın¹⁶⁸ etrafında toplanan gruptur. Derler ki; Allah Teâla, dünyada kullarının faydasına uygun olmayan bir şeyi yaratmaya gücü yetmez. Aynı şekilde ahirette de sevap ve günahın artırılmasını veya eksiltmesini de takdir etmez. Allah'ın kendi fiilini irâd etmesi onu kendi ilmine uygun yaratması demektir. Allah'ın, kulun fiilini murad etmesi ise onu emretmesiyle olur.

Ayrıca bunlar diyorlar ki; Arazlar renkler gibi cisimdir. Cevher arazlardan oluşmuştur. Kur'an- Kerîm'in nazmı mu'ciz değil, asıl mucizevi yönü gaybtan haber vermesidir. Yine Kur'an'ın mucizevi yönü Arapların Kur'an'a karşı bir şey ortaya koymalarından aciz olmalarıdır. Tevâtürün yalan olma ihtimalinin olduğunu söylemişlerdir. İcma ve Kıyası delil olarak kabul etmezler. Bunlar Şiiliğe meyletmiş ve Hz. Ali'nin Nass ile Halifelîğe tayin edildiğini fakat Hz. Ömer'in bunu gizlediğini iddia etmişlerdir.¹⁶⁹

¹⁶⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 182.

¹⁶⁵ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 751.

¹⁶⁶ Asıl adı, Muhammed b. Huzeyl el-Allâf'tır. Hicri 131 yılında Basra'da doğmuş, ancak vefatı konusunda ihtilaf olmakla beraber ağırlıklı görüşe göre 235 yılında vefat etmiştir. O, Basra'daki Mu'tezile'nin hocasıdır. Vâsıl b. Ata'dan sonra Mu'tezile'nin ikinci kurucusu olarak bilinir. Hayvancılık ve besicilikle uğraştığı için kendisine “allâf” denmiştir. Zaten Basra'daki evi besicilik yapılan alanın içindeydi. O, mevâlî ve Basralıdır. Kâdî, onu altıncı tabakadan saymıştır. (Âmidî, **Ebkârü'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, s. 42)

¹⁶⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 182.

¹⁶⁸ İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm, Mu'tezile'nin altıncı tabakasından sayarlar. Hayatı ve görüşleri için bkz. (Kemal Işık, “Nazzâm ve Düşünceleri” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, (1977), s. 101-113.

¹⁶⁹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 182-183.

2.3.1.5. Esvâriyye

Yunus el-Esvârî'nin taraftarıdır. Nazzâmiye ile aynı görüştedirler. Yalnız bu görüşlere şunları da eklemişlerdir. Allah, olmayan bir şeyin haberini vermez ve olmayan şeyi bilmez. Ancak insan buna kâdirdir.¹⁷⁰ Bağdâdî bu şahıs için şöyle söyler: "Bu kişi, Ebu'l-Huzeyl'e tâbi olanlardandır. Daha sonra İbrahim b. Nazzam'ın mezhebine geçmiştir. Sapıklık noktasında aşırılığa giderek, 'eğer Allah bir şeyin olmayacağını biliyorsa, o, zaman Allah'ın takdir ettiği bir şey değildir.' demekle bu sapıklığa eklemelerde bulunmuştur. Bu durumda Onun bu görüşü Allah'ın kudreti sınırlıdır anlamına gelmektedir. Bu da, kudreti sınırlı olanın, zatı da sınırlı olur sonucunu doğurur. Böylece onun bu görüşü, küfrünün işaretidir."¹⁷¹

2.3.1.6. İskâfiyye

Ebu Cafer el-İskafî'ye uyanlardır. Bunlar; Allah'ın akıllı kimselere zulmetmeye kâdir olmadığını fakat çocuk ve delilere zulmetmeye kâdir olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁷²

2.3.1.7. Caferiyye

Cafer b. Mübeşşir¹⁷³ taraftarıdır. İskâfiyye ile aynı görüştedirler. Buna ek olarak bu ümmetin fâsıklarından bazısının, zındıklardan, mecusilerden daha kötü olduğunu iddia ederler. Bir kişi, bir buğday tanesi kadar bir şeyi çalsa da fâsık olacağını ve imandan çıkacağını söylerler. Ayrıca içki haddinin icmasında yanlışa düştüklerini; çünkü burada itibara alınması gereken şeyin nass olduğunu söylerler.¹⁷⁴

Bu fırka *Şerhu'l-Mevâkıf'ta* Cafer b. Cafer b. Mübeşşir ve İbn-i Harb taraftarları olarak geçer.¹⁷⁵

¹⁷⁰ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 183.

¹⁷¹ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki farklar*, s. 110.

¹⁷² el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 183.

¹⁷³ Asıl adı, Cafer b. Mübeşşir es-Sakafî'dir. İbn-i Murtezâ onu ve Câfer b. Harb'ı yedinci tabakadan saymıştır. İsferyînî, *et-Tabsîr*, s. 78.

¹⁷⁴ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 183.

¹⁷⁵ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 756.

2.3.1.8. Bişriyye

Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî¹⁷⁶ Bişr b. Mu'temir'e uyanlardır. İstitaati, "Bünyenin ve organların her türlü eksiklerden ve arızalardan salim olmasıdır" diye tanımlarlar. İnsanın, sebeplerini işlediği takdirde tevellüd yoluyla koku, görme, duyma gibi duyuları yapabileceğini söyler ve bunu caiz görürler.¹⁷⁷ Bişr, Mu'tezile'nin faziletli imamlarından. Tevlîd (doğma) sözünü ortaya çıkaran şahıstır.¹⁷⁸

2.3.1.9. Muzdariyye

Ebû Musa İsa b. Sebih/Sübeyh el-Muzdâr'a¹⁷⁹ uyan gruptur. Muzdâr, İsa b. Sabîh'in lakabı olup "ziyaret" kelimesinin iftiâl babına aktarımıdır. Muzdâr, Bişr b. Mu'temir'in öğrencisi olup ilmi ondan öğrenmiştir.¹⁸⁰

Bunlar, Allah'ın yalan söylemeye ve zulmetmeye kadir olduğunu, ayrıca insanların, Kur'an-ı Kerîm'in benzerini hatta nazım ve belagat açısından daha iyisini getirmeye güçlerinin yeteceğini iddia ederler. Burada el-Celâlî, bu söyledikleri görüşleri eleştirerek Allah'ın, bu söylenenlerden beri olduğunu ifade eder.¹⁸¹

2.3.1.10. Hişamiyye

Hişam b. Amr el-Fuvatî¹⁸² veya el-Ğûtî'ye¹⁸³ uyanlardır. Bunlar, Vekil isminin Allah için kullanılmayacağını; çünkü vekilin varlığı, müvekkilin de varlığını

¹⁷⁶ Asıl adı, Bişr b. El-Mu'temir el-Bağdâdî (Ebû Sehl) el-hilâlî'dir. Bağdatlı olmakla beraber Kûfeli olduğu da söylenmektedir. Kendi zamanında Bağdat Mu'tezile'sinin lideriydi. Kendisi şair olup muhaliflerine reddiye olarak kırk bin beyitli bir kaside yazmıştır. Ölümü hususunda edilmiştir. Ancak bir görüşe göre hicir 210 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 45. Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, "Bişr b. Mu'temir", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, c. 6, s. 223-224.

¹⁷⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 183.

¹⁷⁸ Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 757.

¹⁷⁹ Cürcânî, bu firkadan Muzdariyye diye bahseder. Ancak, Bağdadî, Şehristânî, İsferyânî ve Âmidî; Muzdariyye diye bahsetmiş ve böyle isimlendirmişlerdir. Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 758; Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 164; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 82; İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 77; Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 45.

¹⁸⁰ Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 758.

¹⁸¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 183. Bkz. Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 758.

¹⁸² Bağdadî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 159; Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 85; İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 73; Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 46.

¹⁸³ Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 759.

gerektirdiğini bunun da Allah için mümkün olmadığını söylerler. el-Celâlî, bunları eleştirir ve der ki: “Ancak onlar Allah’ın isimlerinden olan Vekil isminin koruyan Hafız¹⁸⁴ anlamına da geldiğini herhalde bilmiyorlar.”

Ayrıca bunlar, Kur’an’da harama veya helale işaret eden bir delilin bulunmadığını, cennet ve cehennem henüz yaratılmadığını; çünkü onların şu an var olmalarının bir faydası olmadığını iddia ederler. Ayrıca ihtilaf varken imametın gerçekleşmeyeceğini, mütevâtir bir haber olmasına rağmen Hz. Osman’ın bir topluluk tarafından kuşatılıp öldürülmediğini söylerler.¹⁸⁵

2.3.1.11. Sâlihiyye

Sâlihî diye bir şahsın taraftarıdır. ¹⁸⁶ Bunlar, ilim, kudret, irade, sem’ ve basar sıfatlarının ölüde bulunmasını mümkün görürler. Cevherin de bütün arazlardan ayrılmasına cevaz verirler. ¹⁸⁷ Bu durumda insanların bu sıfatlarla nitelenmekle birlikte ölü olabilecekleri ve yüce yaratıcının diri olmayabileceği sorunuyla karşı karşıya kalırlar. ¹⁸⁸

2.3.1.12. Hâbitiyye

Ahmet b. Hâbit’a mensup olanlardır. Onun takipçileri babasına nipet edilmiştir. Babası da Nazzâm’ın ashabındandır. ¹⁸⁹

Bunlar; âlemin iki ilahı olduğunu iddia ederler. Birincisi kadîmdir. Bu Allah Teâla’dır. İkincisi hâdistir. Bu da Mesih’tir. Mesih de insanları ahirette hesaba çekecek olandır. ¹⁹⁰ Âmidî, bunların kâfir ve müşrik olduklarını söyler. ¹⁹¹

¹⁸⁴ Kur’an-ı Kerim Şûrâ Suresi, 42/6.

¹⁸⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 183-184.

¹⁸⁶ Bağdâdî, Şehristânî ve İsferyânî; Mu’tezile fırkalarını bölümlere ayırırken böyle bir fırkadan bahsetmemektedirler. Bkz. Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, s. 114; Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s. 59-96; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 63.

¹⁸⁷ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 184.

¹⁸⁸ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, s. 760.

¹⁸⁹ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, s. 761.

¹⁹⁰ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 184.

¹⁹¹ Âmidî, *Ebkârü’l Efkâr fî Usûli’d-Dîn*, s. 47.

2.3.1.13. Hadebiyye

Fazlu'l Hadesî'ye¹⁹² veya Fazlu'l Hadebî'ye uyan gruptur. Hâbitiyye ile aynı görüştedirler. Fakat bunlar, ayrıca tenasühün var olduğunu ve hayvanların da mükellef olduğunu iddia ederler.¹⁹³ Allah, aslında hayvanları ilk olarak bu dünyadan başka bir yerde akıl sahibi ve bâliğ olarak yarattı. Allah, onlarda kendisiyle ilgili bilgiyi var etti ve nimetlerini bolca verdi. Sonra da onları imtihana tabi tuttu ve verdiği nimetlere karşılık şükretmekle mükellef tuttu.¹⁹⁴

2.3.1.14. Ma'meriyye

Muammer b. İbâd/Abbad es-Sülemi'ye¹⁹⁵ veya Ma'mer b. Abbad es-Selemi'ye mensup olan gruptur. Bunlar şöyle derler: Allah cisimlerden başka bir şey yaratmamıştır. Arazları ise cisimler icat eder. Bu ya ateşin yakması, güneşin ısıtması gibi doğal bir şekilde olur veya ihtiyari bir şekilde canlıların renkleri oluşturması gibi olur.

Allah'ın (c.c.) "kıdem" ile nitelenemeyeceğini; zira bunun zamansal anlamda önceliği gerektirdiğini, oysaki Allah'ın (c.c) zamansal olmadığını söylerler. Ayrıca bu fırka, Allah'ın kendini bilmediğini eğer kendini bilseydi, bilen ile bilinen şey birleşirdi ki bunun da Allah için imkânsız olduğunu iddia ederler. İnsanın da iradeden başka bir fiilinin olmadığını söylerler.¹⁹⁶

2.3.1.15. Sümâmiyye

Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî'ye bağlı bir fırkadır. Sümâme Abbâsi halifelerinden Me'mun'a yakınlık şerefi ile seçkin olan âlimlerden olup dininin

¹⁹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 74; Âmidî, *Ebkâru'l Efkâr fi Usûli'd-Dîn*, s. 47.

¹⁹³ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 184.

¹⁹⁴ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 761.

¹⁹⁵ Bu kişi, Ebû Amr Ma'mer b. Abbad es-Sülemî'dir. Görüşlerinde yalnız kalmıştır. Bişr b. El-Mu'temir, Hişam b. Amr ve Ebû Hasan el-Medâinî onun talebelerindendir. Halife Harun Reşid'le münazara yapmak için gönderilmiş ve ona hile yapılmıştır. Hicri 220 yılında zehirlenerek öldürülüyor. Âmidî, *Ebkâru'l Efkâr fi Usûli'd-Dîn*, s. 47; Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muammer b. Abbad", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 323-325.

¹⁹⁶ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 184.

bozukluğu ve yüzüzlüğü gibi özellikleri vardı.¹⁹⁷ Şu iddialarda bulunmuşlardır: Bilgi nazar yani fikir yürütmeye ortaya çıkar ve bu bilgi şeriaten önce de vardı. Yahudiler, Hristiyanlar, Mecusiler, Zındıklar ayrıca çocuklar ve hayvanlar kıyamet gününde toprağa dönüşeceklerdir. Bunların hiçbiri cennete veya cehenneme girmeyecektir. İstitâat, bedeninin sağlam olmasıdır. Bu da fiilden öncedir. Kâfirlerden yaratıcısını bilmeyenler mâzurdurlar. Yani mazeretli olarak kabul edilirler. İnsanın iradesi dışında başka bir fiili yoktur. Bu irade dışında kalanlar ise muhdisiolmayan hâdistirler.¹⁹⁸

2.3.1.16. Hayyâtiyye

Ebu'l- Hüseyin b. Ebi Amr el-Hayyât'a¹⁹⁹ mensup olan gruptur. Bunlar, kaderi inkâr ederler, kulların fiillerini kullara isnat ederler, olmayan bir şeyi, şey olarak ifade ederler. Allah'ın iradeli olması, başkası tarafından zorlanmaksızın ve isteksiz olmaksızın "kadîr" olması demektir. Kulların fiilleri söz konusu olduğunda ise onları yaratması demektir.²⁰⁰ Allah'ın işiten ve gören olmasının anlamı, işitme ve görmenin nesnesi olan şeyleri bilmesi demektir. Zâtını veya başkasını görmesinin anlamı, onu bilmesi demektir.²⁰¹

2.3.1.17. Câhziyye

Amr b. Bahr b. el-Câhız'a²⁰² bağlı olan gruptur. Câhız, Mu'tasım ve Mütevekkil'in halifelik zamanlarında belağat yönünde meşhur edebiyatçılardandır. Felsefecilerin kitaplarını mütalaa etmiş ve onların düşüncelerini kendi belîğ ve üslubuyla harmanlamıştır.²⁰³

¹⁹⁷ Murat Önder, "Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006, s. 76.

¹⁹⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 184-185.

¹⁹⁹ Asıl adı Ebû Hüseyin Abdurrahman b. Muhammed b. Osman el-Hayyât'tır. Mu'tezile'nin sekizinci tabakasındaki kişidir. (İsferâyîni, **et-Tabsîr**, s. 84.

²⁰⁰ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 185.

²⁰¹ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 763.

²⁰² Asıl adı, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî'yedir. (ö. 255/869) Geniş bilgi için bkz. Âmidî, **Ebkâru'l Efkar fi Usûli'd-Dîn**, s. 50; Ramazan Şeşen, "Câhız", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 20-24.

²⁰³ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 764.

Bunlar, bütün bilgilerin zaruri olduğunu cisimlerin özelliklerinin ise farklı tabiatlara sahip olduğunu iddia ederler. Ayrıca Allah'ın insanları cehenneme koymadığını, cehennemin kendi ehlini kendine doğru çektiğini söylerler. Hayır ve şerrin kulun fiilinden olduğunu, Kur'an'ın da bir beden olup bazen erkek bazen de kadına dönüştüğünü ifade ederler.²⁰⁴

2.3.1.18. Ka'biyye

Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Ka'bi'ye²⁰⁵ mensup olan gruptur. Onlar derler ki: Allah'ın, (c.c.) fiilleri iradesi olmaksızın gerçekleştirir. "Allah Teâla fiillerinin mürididir" denildiğinde maksat, fiillerinin yaratıcısı olup "başkasının fiillerine mürittir" denildiği vakit "onları emredendir" demek olur. Ayrıca onlar, Allah'ın kendini ve başkasını görmediğini, bu görmenin bilmek anlamına geldiğini söylerler.²⁰⁶

2.3.1.19. Cubbâiyye

Ebi Ali Muhammed b. Abdulvehhab el-Cubbâi²⁰⁷ taraftarlarıdır. Bunlar şöyle iddia ederler: "Allah'ın iradesi hâdistir ve bir yerde de değildir. Allah Teâla, bu sonradan olan irade ile îrad etmektedir ve onunla vasıflandırılmıştır. Âlem bir mekanda olmaksızın yok olacaktır. Allah bir kelim ile mütekellimdir. Bu kelam, Allah'ın bir cisimde yarattığı sesler ve harflerden oluşur. Allah Teâla, ahirette görülmeyecektir. Kul fiilinin yaratıcısıdır. Büyük günah işleyenler, ne mümindir ne de kâfirdir. Eğer tövbe etmeden ölürlerse ebediyen cehennemde kalıcıdır. Evliyanın kerameti yoktur. Allah'a vacip olan mükellefe lütufta bulunması ve Aslah (en iyisini) olanı gözetmesidir. Peygamberler, büyük ve küçük günahlardan masumdurlar."²⁰⁸

²⁰⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 185.

²⁰⁵ Asıl adı: Abdullah b. Muhammed b. Mahmud el-Ka'bi'dir. Hicri 319'da vefat etmiştir. Âmidî, **Ebkâru'l Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 50. Geniş bilgi için bkz. Adil Bebek, "Kâ'bi", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, c. 24, s. 27.

²⁰⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 185.

²⁰⁷ Asıl adı: Muhammed b. Abdulvehhâb b. Selâm el-Cubbâi'dir. Hicri 303'de vefat etmiştir. Mu'tezile'nin en büyük hocalarındandır. En meşhur talebesi ise, onunla münazara edip onu susturan ve bu münazaradan sonra Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnetin imamı olan İmam el-Eş'ari'dir. Bkz. Âmidî, **Ebkâru'l Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 51.

²⁰⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 185-186.

2.3.1.20. Behşemiyye

Ebû Hâşim²⁰⁹ taraftarıdır. Genel olarak şu görüşlere sahiptirler: “Günahsız kötülenme ve cezayı hak etme mümkündür. Günahını bildiği halde bir büyük günah üzerine ısrar edenin diğer büyük günahtan tövbe etse de bu tövbesi makbul değildir. Dilsiz olduktan sonra yalan söyleyenin bu yalanından dolayı tövbe etmesi sahih değildir. İktidarsız olduktan sonra zina edenin tövbe etmesi sahih değildir. Bir ilim, tafsilatlı iki maluma taalluk etmez. Allahu Teâla'nın, bilinmeyen bir takım ahvalleri vardır. Bu ahval, ne meçhuldür, ne malumdur, ne kadimdir, ne de hâdistir.”²¹⁰

Âmidî şöyle der: “Ebu Haşim'in bu sözünde tenakuz vardır. Zira bir şeyin hadis olması, kadim olmamasından; meçhul olması, malum olmamasından başka manayı müfit değildir. Hem de bilinmeyen bir durumun ispatına da yol yoktur.”²¹¹

2.3.2. Şia

Sözlükte “tâbi olmak, yardım etmek, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek” anlamındaki –şâe'- kökünden gelmektedir.²¹² Terim olarak ise; Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra imam olduğuna inanan, imametin sonuna kadar, Hz. Ali'nin (r.a.) soyundan devam edeceğini ileri süren toplulukların ortak adıdır.

Şia'nın Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken şekillenmeye başladığı, Hz. Peygamberin vefatından sonra da bir mezhep olarak çıktığı ağırlıklı olarak bütün Şiiler tarafından kabul edilmektedir. Daha önce değinildiği üzere Şii anlayışın merkezinde Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak atandığı kabul edilmektedir.

Aslında Zeydiyye müstesna Şiiliği diğer islam mezheplerinde ayıran en önemli özellik, temelde Hz. Ali'nin nas ve tayin yoluyla imam olduğu fikrin etrafında şekillenen imâmet konusudur. Çünkü imâmeti bir inanış esası olarak görmektedirler.

²⁰⁹ Asıl adı, Abdusselâm b. Muhammed b. Abdulvehhâb el-Cubbât'dir. Kısaca hayatı için bkz. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 52.

²¹⁰ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186. Ayrıca bkz. Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 766.

²¹¹ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 52.

²¹² Heyet, **el-Müncid**, s. 411. Bkz. Hasan Onat, “Şiiliğin Doğuşu Meselesi” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, (1997) s. 79.

Zaten Şiilik dendiği zaman ilk akla gelen İmâmet nazariyesidir. Şiiliğe özgün nitelik kazandıran birtakım özellikler, imâmet konusu etrafında oluşan itikâdî farklılaşmanın kurumlaşması sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır.²¹³

Bağdâdî Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve bunların toplamı on sekiz fırkadan oluşur.²¹⁴ İsferyînî de Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve toplamı ise, on dokuz fırkadan oluşur.²¹⁵ Şehristânî ise Şia'nın temel fırkalarını beşe ayırır ve diğer gruplarla yirmi altı olarak verir.²¹⁶ Âmidî de Şia'nın temel fırkalarını üçe ayırır ve diğer tali kollarıyla yirmi ikiye tamamlar.²¹⁷ Cürçânî'nin taksimi de aynen Âmidî'nin taksimi gibidir.²¹⁸ Daha önce belirttiğimiz üzere el-Celâlî'nin Şia fırkalarının sayısı, ayırma yöntemi ve sırlaması tamamen Cürçânî'nin taksimi ve yöntemiyle aynıdır.²¹⁹

Molla Musa el-Celâlî, Şia'nın kısaca tanımını yapar, sonra kaç gruba ayrıldıklarını belirtir ve bu gruplar hakkında tek tek bilgi verir. Daha önce de belirttiğimiz üzere el-Celâlî, bütün mezhepler arasında daha çok Şia üzerinde durmaktadır. Molla Musa el-Celâlî'nin böyle bir tutum takınmasının nedeninin, kendisinin yaşadığı yerin İran'a ve İğdir'a yakın olması ve buralarda yaşayan insanların bir kısmının Şia inancında olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. *Mecmûatu'l-ulûm* kitabında Şia'yı ve kollarını açıklamasına rağmen, *Er-rişaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye*, adlı kitabında tekrar Şia'nın çeşitli kolları hakkında uzun açıklamalarda bulunur.²²⁰

el-Celâlî'nin Şia tarifi, Şehristânî'nin yaptığı tarifle benzerlik gösterir.²²¹ Şöyle ki; Şia'nın Hz. Ali'nin (r.a.) taraftarları olduğunu söyler. Şia, Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali'nin (r.a.) imam olduğuna ve imametın O'ndan ve çocuklarından çıkmadıklarına inananlardır. Eğer İmamet çıkmışsa ya bu başkalarının yaptığı zulümle ya da O'nun ve çocuklarının takiiyesiyle çıkmıştır. el-Celâlî, Şia'nın 22 gruba

²¹³ Onat, **Şiiliğin Doğuşu Meselesi**, s. 81-82.

²¹⁴ Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, s. 29-72.

²¹⁵ İsferyînî, **et-Tabsir**, s. 27-45.

²¹⁶ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 169-228.

²¹⁷ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 54-70.

²¹⁸ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 767-787.

²¹⁹ Bkz. el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186-190. Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 767-787.

²²⁰ Misal için bkz. el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186-190. el-Celâlî, **Er-Rişaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 263-274.

²²¹ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 169.

ayrıldığı ve her birinin diğerini tekfir ettiğini ifade eder. Şîa'nın üç asıl grubu vardır bunlar; Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye'dir.²²²

2.3.2.1. Gulât

Gulât (Gâliye), kendi imamları hakkında, onları yaratılmışların hududundan çıkaracak derecede aşırılık gösterenler, onlarda ilâhi özellikler bulunduğu hükmedenler, bazen imamlardan birini ilâha, bazen de ilâhı yaratılmışlardan birine benzetenlerdir. Gulâtın bid'atleri dörde ayrılır: Bunlar teşbih,²²³ bedâ,²²⁴ rec'at²²⁵ ve tenasühtür.²²⁶ Onlar her bir beldede farklı bir lakapla anılırlar. İsfahan'da Hurremiyye, Kuziyye; Rey'de Muzdikiyye, Sunbaziyye; Azerbaycan'da Dekûliyye ve bir yerinde Muhammera ve Maveraünnehir'de Mubeyyide diye adlandırılırlar.²²⁷

Âmidî Gulât fırkalarını on sekize ayırır.²²⁸ Aynı şekilde Cürçânî de bu taksimi yapar.²²⁹ Şehristânî ise Gulât fırkalarını on bire ayırır.²³⁰ El-Celâlî, Gulât kavramı hakkında bilgi vermez. O da Âmidî ve Cürçânî gibi Gulâtın on sekiz gruba ayrıldığını belirterek direkt bu gruplar hakkında bilgi verir.²³¹

²²² el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186.

²²³ **Teşbih**: kulun Allah'a, Allah'ın da kula benzetilmesidir. (Şehristânî, **MİLEL ve NİHAL**, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2011, Mîlel ve Nihal'e eklediği dipnot, s. 497.)

²²⁴ **Bedâ**: Allah'ın bir şeyi bilmeyip daha sonra bilmesi veya bir şeyin iyi ya da bir kötü şekilde ortaya çıkacağını bildirmişken bunun tam tersinin ortaya çıkmasıdır. Bu da Allah'ın bilgisinin kesin olmadığını ifade etmektedir. (Şehristânî, **MİLEL ve NİHAL**, s. 497.)

²²⁵ **Rec'at**: ölen bir kimsenin yeniden hayata dönmesi yahut İmamiyye'ye göre, kıyametten önce en iyilerle en kötülerin hayata döndürülüp, Allah'ın va'd ve va'idinin gerçek olduğunu onlara bilfiil gösterilmesidir. (Şehristânî, **MİLEL ve NİHAL**, s. 497.)

²²⁶ **Tenasüh**: Ruhun bir bedenden başka bir bedene intikali olup, bazen bir hayvandan insana, bazen de bir insandan hayvana intikal etmesidir. Hıduizm'den Budizm'e, ondan da Maniheizm'e geçtiği belirtilen bu inanç daha sonra aşırı İslâmî gruplara geçmiş bulunmaktadır. (Şehristânî, **MİLEL ve NİHAL**, s. 497.)

²²⁷ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 203-204.

²²⁸ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 52.

²²⁹ Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 767.

²³⁰ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 204.

²³¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186. Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 225.

2.3.2.1.1. Sebeiyye

Abdullah b. Sebe,²³² Hz. Osman'ın feci şekilde katline sebep olan kişidir. Hz. Osman'ın halifelik zamanında Müslüman olmuş Yahudi asıllı bir adamdı ki halkı Hz. Osman'a itaatten yüz çevirmeye teşvik ederek fesat ateşini yakmaya çalışmıştır.²³³

O, (Abdullah b. Seb'e) bir gün Hz. Ali'ye şöyle demiştir: “sen gerçekten ilahsın” Hz. Ali'de onu Medine'den kovdurmuş ve çıkarmıştır. Denilir ki O, Yahudi'ydi Müslüman oldu.

Abdullah b. Sebe ayrıca demiştir ki: “Hz. Ali ölmedi ve öldürülmedi, İbn-i Mülcem onu şehit etmedi. O'nun öldürdüğü imam Hz. Ali suretinde bir şeytandı. Hz. Ali bugün hâlâ bulutların üstündedir, gök gürlmesi onun sesi ve şimşek kamçısıdır. Ahir zamanda yere inip dünyayı adalet nuruyla aydınlatarak dolduracaktır”.²³⁴

Ayrıca bu kişi Yahudi iken de böyle kötü bir alameti vardı ki Hz. Musa'nın vâsisi (Yuşa b. Nun)²³⁵ hakkında da böyle küfrü ağzına alır ve derdi ki: “Yuşa, gerçek ilahdır.” Hz. Ali'nin imam olması gerekliliği sözünü ilk önce ortaya atan budur ve Gulât'ın sınıfları, kolları bu kişiden çoğalmış, şubelere ayrılmıştır.²³⁶

2.3.2.1.2. Kâmilîyye

Ebu'l-Kâmil, sahabeyi Hz. Ali'ye biat etmediklerinden dolayı tekfir etmiştir. Hz. Ali'yi de kendi hakkını aramadığından dolayı tekfir etmiştir. Ölüm anında ruhların tenasüh olduğuna inanır.²³⁷ Ebul-Kâmil, İmâmetin bir nur olduğunu, bir

²³² Bunlar Abdullah b. Sebe'nin taraftarlarıdır. Abdullah b. Sebe' ise, aslen Yahudiydi daha sonra Müslüman olduğunu açığa vurdu. Bu şahıs Pavlus'un Hıristiyanlıkta çıkardığı bid'adleri, O da İslam dininde çıkarmaya çalıştı. Ancak Allah (c.c.) koruma sorumluluğunu üstüne aldığı dinini korudu ki ayette şöyle buyurmuştur: O Kur'an-ı biz indirdik, Muhakkak ki biz onu koruyacağız.” (Hicr; 15/9) İbn-i Sebe' ve taraftarları İslam'dan çıkmışlardır. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 53. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, “Abdullah b. Sebe”, **DİA** Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, s. 133-134.

²³³ Önder, “**Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri**” s. 82.

²³⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 186-187.

²³⁵ Hz. Yûşa (a.s.), Hicretten önce 1704 (m.ö. 1082) yılında doğmuş, Hicretten sonra 1594 (m.ö. 972) yılında vefat etmiştir. Hz. Yûşa, babasının adı Nun'dur ve dedesi Efrayim tarafından Hz. Yûsuf'a (a.s.) ulaşır. Hz. Yûsuf onun büyük dedesidir. Peygamberlik dönemi ise; Hz. Musa'nın (a.s.) vefatından üç gün önce başlamış ve 28 yıl sürmüştür. (Ahmet Cemil Akıncı, **Peygamberler Tarihi**, Bahar Yayınları, İstanbul, 2013, c. 5, s. 13.)

²³⁶ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 225-226.

²³⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 187.

şahıstan başka bir şahsa geçtiğini, o nurun bir şahısta nübüvvet, diğer bir şahısta imamet olduğunu iddia eder.²³⁸

Beyâniyye

Beyân b. Sem'ân et-Temimî²³⁹ şöyle demiştir: “Allah insan suretindedir. Allah'ın veçhi hariç hepsi helak olacak. Allah'ın ruhu Hz. Ali'ye geçmiştir, sonra oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye, sonra onun oğlu Ebu Haşim'e, ondan sonra da Beyân'a hulul etmiştir.²⁴⁰

2.3.2.1.3. Muğiriyye

Muğîre b. Said el-İclî şöyle demiştir: “Allah, nurdan insan suretinde bir cisimdir. Başında nurdan bir taç vardır. Kalbi hikmetin kaynağıdır. Bir vakit mahlûkatı yaratmayı murad etti, İsm-i Âzam ile konuştu. Bunun üzerine ismi azam uçup başına taç olarak kondu.²⁴¹

Bundan sonra elinin içine kulların amellerini yazdı ve onların isyanına muttali olup gazaba gelmek suretiyle terledi. Terinden biri tatlı ve nurani, diğeri tuzlu ve zulmânî iki deniz meydana geldi. Nurlu denize baktığında kendi gölgesini görüp o gölgeden bir miktar alarak Güneşi ve onun dışındakileri ondan yarattı. Sonra “benimle beraber başka bir ilaha gerek yok” diyerek gölgenin kalanını kaldırarak yok etti. Daha sonra tatlı denizden Müminleri, tuzlu denizden Kâfirleri yarattı.

Sonra Hz. Muhammed'i insanlara gönderdi ve emaneti Hz. Ali'yi imametten men hususunu göklere, yerlere, dağlara, taşlara arz ettiğinde hepsi yüz çevirip insan yani Hz. Ömer'in teşvikiyle kendisinden sora hilafeti O'na vasiyet etmek şartıyla Hz. Ebubekir kabul etti. Allah'ın kalamında buyurduğu gibi *Münafıkların durumu tıpkı şeytanın durumu gibidir...*²⁴² Bu ayet Ebubekir ve Ömer hakkında indi ve İmam

²³⁸ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 226.

²³⁹ Bilgi için bkz. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 53.

²⁴⁰ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 187.

²⁴¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 187.

²⁴² **Kur'an-ı Kerim**, Haşr Suresi, 59/16.

Muntazar, Zekeriyya bin Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali'dir. Huruç edene kadar diri olarak Hacer Dağında mukimdir.

Muğîre sonunda öldürüldü. Katlinden sonra kendi ashabı ihtilafa düştü. Kimi İmam Muntazar, Muğîre'dir dedi, kimisi de Muğîre'nin dediği gibi Zekeriyya'dır dediler.²⁴³

2.3.2.1.4. Cenâhiyye

Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Câfer Zi'l-Cenaheyn²⁴⁴ şöyle demiştir:

“Ruhlar tenasüh oluyorlar. Allah'ın ruhu ilk başta Hz. Âdem'deydi, sonra Hz. Şît'in bedenine, ondan Hz. Ali ile üç oğlunda son buluncaya kadar peygamberlere ve (en son) İmamlardan Abdullah b. Muaviye'ye geçti. Ayrıca Abdullah'ın İsfahan Dağında diri olduğunu ve daha sonra ortaya çıkacağını söylerler. Kıyameti inkâr edip, içki, ölü eti, zina ve buna benzer haramlar gibi²⁴⁵ haramları helal yaparlar.²⁴⁶

2.3.2.1.5. Mansûriyye

Ebû Mansur el-İclî'ye mensup olan gruptur. İmâmetin, Muhammed el-Bâkır b. Ali Zeynel Abidin b. Huseyn'e geçtiğini, ondan da Ebu Mansur'a geçtiğine inanırlar. Ebu Mansur'un semaya yükseldiğini, Allah'ın eliyle onun başını meshederek ona şöyle dediğini iddia ederler: “Ey oğul git ve benden tebliğ et.” Sonra onu yeryüzüne indirdi.²⁴⁷ *Gökten düşmekte olan parçalar görseler “bunlar üst üste yığılmış bulutlardır, derler”*²⁴⁸ ayette zikredilen (gökten düşmüş parça) Ebu Mansur imamet iddiasında bulunmadan evvel bunun Ali b. Ebî tâlip olduğunu söylerler.²⁴⁹

²⁴³ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 226-227.

²⁴⁴ Et-Teyyar ve zü'l-Cenâheyn diye lakaplandırılan şehid Câfer b. Ebî Tâlib'e nisbetle Cenâhiyye diye isimlendirilmiştir. Çünkü bu fırkanın kurucusu onun torunlarından. Bu fırkaya Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Câfer zü'l-Cenâheyn liderlik etmiştir. Bunlar Emevîlerin son halifeleri dönemlerinde Emevîlere karşı isyan etmiş ve aralarında savaşlar olmuştur. Bu zamanda Abbâsi devleti kendi otoritesini ortaya koydu ve Ebu'l-Müslim el-Horasanî, zü'l-Cenâheyn'e yönelerek öldürdü. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, s. 55. Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, “Abdullah b. Muaviye”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, s.118-119

²⁴⁵ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 227.

²⁴⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 187.

²⁴⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 187.

²⁴⁸ **Kur'an-ı Kerim**, Tûr Suresi, 52/44.

²⁴⁹ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 228.

Onlar şöyle derler: “Peygamberlik asla bitmez, cennet bir adamdır, biz ona yardım etmekle emrolunduk. O da Hz. Ali’dir. Cehennem de bir adamdır, ona buğz etmekle emrolunduk. O da Ebubekir ve Ömer gibi Hz. Ali’nin düşmanlarıdır.”²⁵⁰ Farzlar ve haramlar dostluk ve düşmanlık gösterdikleri bir takım insanların isimleridir, derler. Buradaki maksatları, dost oldukları kimseler cennete dâhil olmuşlardır. Ehl-i Cennet’ten de mükellefiyetler sâkıt olduğu gibi, onlardan da teklif ve hitap kalkar.²⁵¹

2.3.2.1.6. Hattâbiyye

Ebu’l-Hattâb Muhammed b. Zeynep el-Esedî’ye mensup olan gruptur. Bunlar, İmamlar peygamberdir ve Ebu’l-Hattâp el-Esedî de nebidir, dediler ve O’na itaat etmeyi farz kıldılar. Bunlar daha da ileri giderek şöyle dediler: “İmamlar ilahtır, iki Hasan da (Hz. Hasan ve Hüseyin) Allah’ın oğludur. Cafer-i Sâdık ise ilahtır, fakat Ebu’l-Hattâp; Ali’den de, Câfer’den de üstündür.”

Ayrıca muhaliflerine karşı zafer kazanmak için yalancı şahitliği helal sayarlar. Cennetin dünya nimetleri olduğunu, cehennem de dünyanın hastalıkları olduğunu ve bu dünyanın fani olmadığını iddia ederler. Haramları mübah sayarlar, farzları terkederler ve her mümine vahiy geldiğini ileri sürerler.²⁵² Ebû’l-Hattâb’ın katlinden sonra bazıları Muammer’in İmametine inanıp “her Mümine vahiy nazil olur” dediler. Bu konuyla ilgili *Hiçbir kimse Allah’ın izni olmadan ölmez*²⁵³ ayetini delil gösterdiler. Bir de “Beziğ’in ashâbı içinde Cibril ve Mikâil aleyhisselamdan bile daha hayırlı kimseler vardır ve bunlar asla ölmezler.” İddiasında bulunurlar.

Başka bir grup ta, Ebu’l-Hattâb’ın katlinden sonra imamet Amr b. Benân el-İclî’ye geçtiğine inanırlar.²⁵⁴

²⁵⁰ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 187-188.

²⁵¹ el-Celâlî, *Er-Risaletu’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 228.

²⁵² el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 188.

²⁵³ *Kur’an-ı Kerim*, Âl-i İmran Suresi, 3/145.

²⁵⁴ el-Celâlî, *Er-Risaletu’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 228.

2.3.2.1.7. Gurâbiyye

Bunlar dediler ki: Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Hz. Ali'nin benzerliği karganın kargaya benzerliğinden daha fazladır. Allah (c.c.), Cibril'i Hz. Ali'ye gönderdi; fakat Cibril yanlışlıkla vahyi Ali'ye değil de Muhammed'e verdi.²⁵⁵

El-Celâlî, *Er-risaletu'd-daiyye ilâ muhabbeti Muaviyye* adlı eserinde ise sineğin sineğe benzemesi gibi Hz. Muhammed ile Hz. Ali benzer olduğunu iddia ettiklerini söyler. Ayrıca bunlar, Cibril böyle bir yanlış yaptığından dolayı O'na (tüy sahibine) lanet edip dururlar. Tüy Sahibi ile Cibril'i kastediyorlar.²⁵⁶ El-Celâlî'nin bu ifadelerini, Âmidî ve Cürcânî gibi eski kaynaklarda da görmekteyiz. Özellikle karşılaştırma yaptığımızda Cürcânî'nin ifadeleriyle tamamen aynı olduğunu söylememiz mümkündür.²⁵⁷

2.3.2.1.8. Zemmiye

Bunlar Hz. Muhammed'i (s.a.v.) kötülediklerinden dolayı (Zemmiyye) adını aldılar. Derler ki: "Hz. Ali ilah olup insanları kendisine davet etmek üzere Hz. Muhammed'i gönderen odur. Hz. Muhammed ise insanları kendi adına davet etti. Onun için zemme müstehak oldu."

Bunlardan başka bir grup ta ikisinin de ilah olduğunu söylüyor. Ancak hangisinin daha faziletli olduğu ile ilgili görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Başka bir görüş ise, Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin efendilerimizin hepsi de ilahtır.²⁵⁸ Bu beş şahsı (Ashab-ı Âba) diye isimlendirirler. Hepsinin bir şey olduğunu iddia ederler. Allah'ın ruhu beşine de eşit bir şekilde hulul etmiştir. Hiçbirinin diğeri üzerine hiçbir zaman fazilet ve meziyeti yoktur, demişlerdir. Bunlar, Hz. Fatıma'yı, müenneslik alametinden sakındırmak için müenneslik yerine müzekker sigası kullanırlar.²⁵⁹

²⁵⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 188.

²⁵⁶ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 229.

²⁵⁷ Bkz. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 57; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, s. 772.

²⁵⁸ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 188.

²⁵⁹ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 229.

2.3.2.1.9. Hişâmiyye

Hişam b. El-Hakem²⁶⁰ ve Hişam b. es-Sâlim el-Cevâlîkî²⁶¹ adlı iki şahsa mensup olan gruptur.

Hişam b. Hakem Şia'nın mütekellimlerindedir. Bu şahsın Mu'tezile'den Ebu'l-Huzeyl ile kelim ilminde münazaraları meşhurdur. Bu ikisi de Allah'ın ceset olduğunda ittifak ettikten sonra ihtilaf ettiler.²⁶² İbn Hakem şöyle dedi: "O (Allah), uzundur, geniştir, derindir. Uzunluğu, genişliği ve derinliği birbirine eşittir. Beyaz ve saf gümüş külçesi gibidir. Her tarafa ışık verir. O'nun rengi, tadı, kokusu vardır. Kalkar, oturur, hareket eder, durur. Işığıyla yerin altındakileri bilir. Bu ışık ondan ayrılır. Allah kendi karışıyla yedi karıştır ve arşa bitişiktir. Allah, eşyayı meydana getirdikten sonra kadim ve hadis olmayan bir ilimle bilir. Onun kelamı, onun sıfatıdır; mahluk veya onun gayrı değildir. Peygamberler değil imamlar masumdur.²⁶³ Çünkü peygambere vahiy geldiğinden dolayı, o vahiyle Allah'a yaklaşır. İmam ise, kendisine vahiy gelmediğinden gûnahtan masum olması gerekir. Araz Vücûd-u Bâri'ye delalet etmez. Vücud-u Bâri'ye delalet eden ancak cisimlerdir.²⁶⁴

İbn-i Sâlim de şöyle diyor: Allah, insan suretindedir. Kendisinin eli, ayağı, burnu, kulağı, gözü, ağzı, beş duyu organı vardır.²⁶⁵ O, çok siyahtır. En üst yarısının içi boş oyuktur. En alt yarısının ise içi doludur. Ancak et ve kan değildir.²⁶⁶

2.3.2.1.10. Zürâriyye

Zürâre b. A'yün taraftarıdır. Bunlar, Allah'ın sıfatlarının hâdis (sonradan olma) olduğuna inanıp, ondan önce hayatın olmadığına hükmetmişlerdir.²⁶⁷ Ayrıca

²⁶⁰ Hişam b. Hakem eş-Şeybânî; aslen Kûfeli'dir. Kendi zamanında İmâmiyye'nin hocasıydı. Kûfe'de doğdu, Bağdat'ta ikamet etmiş ve hicri 190 yılında vefat etmiştir. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, s. 58. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Hişam b. Hakem", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 153-154.

²⁶¹ Hişam b. Sâlim el-Cevâlîkî; Beşir b. Mervân'ın kölesiydi. O, teşbih ve tecsime hükmeden Râfiziyye'nin hocalarındandır. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, s. 58. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Cevâlîkî, Hişam b. Sâlim", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 437-438.

²⁶² Önder, **Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri**, s. 87.

²⁶³ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 188-189.

²⁶⁴ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

²⁶⁵ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 188-189.

²⁶⁶ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

²⁶⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189.

sıfatın hudûs ve husulünden önce Allah hayat, sıfatıyla muttasıf değildi. Önceden hay da değildi. Allah; Âlim, kâdir, Semi', bâsir de değildi, diye hükmetmişlerdir.²⁶⁸

2.3.2.1.11. Yûnusiyye

Yûnus b. Abdurrahman el-Kummî adlı kişiye mensup olan gruptur. Onlar şöyle derler: “Allah arştadır. Allah'ı melekler taşır. Ancak Allah, meleklerden daha güçlüdür.²⁶⁹ Şuna benzetilir; Turna kuşu gibi vücudu ayaklarından güçlüyken onu iki ince ve zayıf ayağı taşır.²⁷⁰

2.3.2.1.12. Şeytâniyye

“Şeytânu't-Tâk” diye lakaplandırılan Muhammed b. Nu'man'a mensup olan gruptur. Bu kişi şöyle der: “Allah Teâlâ, gayri cismani bir nurdur. Bununla birlikte insan suretindedir ve bir şey ancak meydana geldikten sonra bilir.²⁷¹

2.3.2.1.13. Rizâmiyye

Bunlar İmamın, Hz. Ali'den sonra Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ondan sonra onun oğlu Abdullah'ın olduğuna; ardından Ali b. Abdullah b. Abbas'a sonra Mansûr'a gelinceye kadar onun çocuklarında devam ettiğine inanırlar. İlâhın ebû Müslim'e hulul ettiğini ve onun öldürülmediğini söylerler. Farzları terk eder ve haramları helal addederler.²⁷² Bunlardan bazıları da Mukanna' adlı şahsın ulûhiyetine inanmışlardır.²⁷³

²⁶⁸ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

²⁶⁹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189.

²⁷⁰ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

²⁷¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

²⁷² el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189.

²⁷³ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 230.

2.3.2.1.14. Mufâvvida

Bunlar şöyle derler: “Allah Teâlâ, Hz. Muhammed’i (s.a.v.) yarattıktan sonra dünya ve onun içindekilerini yaratması için O’nu vekil kıldı.” Bazıları da Allah Teâlâ dünyanın yaratılması için Hz. Ali’yi görevlendirdiğini iddia ederler.²⁷⁴

2.3.2.1.15. Bedâiyye

Bunlar “Bedâ’yi”²⁷⁵ Allah için caiz görürler. Şöyle derler: “Allah Teâlâ, bir şeyi irade buyurur, sonra o şey kendisine zahir olur. Yani bu, Allah’a zahir olmayan şeyin sonradan kendisine zahir olması demektir.” Böylelikle Allah Teâlâ’nın işlerin sonunu bilmediğini iddia ederler.²⁷⁶

2.3.2.1.16. Nusayriyye ve İshâkiyye²⁷⁷

Allah’ın Hz. Ali’ye hulul ettiğini söylerler.²⁷⁸ Bunlar, “ruhun cisimlerin cesetlerinde zuhuru nasıl inkar edilir ki, hayr yönünde Cebrail’in insan suretinde, şer yönünde şeytanın insan suretinde zuhuru bunun imkanına örnektir. Mademki Hz. Ali ve onun değerli evlatları başkalarından daha faziletliydimler, mademki bunlar gizli sırlara vakıf olarak kuvvetliydimler, biz de Allah Teâlâ’nın onların suretlerinde göründü, onların lisanlarıyla konuştu dedik. İşte bu bundan dolayı İmamlara ilah adını verdik. Görmediniz mi Hz. Peygamber’in (s.a.v.) savaşları müşriklerle ve Hz. Ali’nin

²⁷⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 189. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 231.

²⁷⁵ Bedâ, sözlükte, açık olmak, belirlemek, bir bilginin yok iken ortaya çıkması gibi manaları ifade eder. Terim anlamı ise, Allah’ın belli bir şekilde gerçekleşeceğini haber verdiği bir olayın, iradesinin değişmesiyle daha sonra farklı bir şekilde meydana gelmesidir. Yani Allah’ın ilim, irade ve tekvin sıfatlarında değişmelerin olmasıdır. Şii inancına ait bir görüştür. (Daha geniş bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, “Bedâ Düşüncesi ve Şîî İmâmet Tartışmalarındaki Yeri” **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, (2006), s. 30-32)

²⁷⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 189. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 231.

²⁷⁷ Nusayriyye ve el-İshâkiyye: en-Nusayriyye, Hicri 270 yılında vefat eden Ebû Şuayb Muhammed b. Nusayr el-Basrî en-Numeyrî’nin taraftarlarıdır. Kendisi, Onbirinci imam olan Ebu’l-Hasen el-Askerî’nin gönderdiği bir nebî olduğunu iddia etmektedir. Günümüzde Suriye’de Nusayriyye’nin etkili bir varlığı söz konusudur. Aynı şekilde İshâkiyye’de Suriye’de etkilidir. Ancak bu ikisi arasındaki farklar şöyledir: Nusayriyye, Hz. Ali’de ilahî özelliklerin bulunduğu hükmetmişlerdir. İshâkiyye ise, Hz. Ali’nin Nübüvete ortak olduğunu iddia etmişlerdir. Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fi Usûli’d-Dîn**, s. 61.

²⁷⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 189.

Münafıklarıylaıydı. Zira Hz. Peygamberin hükmü zahiridir, Allah'ınki ise gizlidir” dediler.²⁷⁹

Aslında Âmidî ve Cürçânî Gulât fırkalarını on sekiz kısma ayırmalarına rağmen İshakiyye ve Nusayriyye fırkalarını tek fırka olarak ele alıyorlar. Eğer bunları iki ayrı fırka olarak ele alsalardı, Gulât fırkalarının sayısı on dokuz olurdu. el-Celâlî de aynen bu yöntemi kullanarak bu iki fırkayı tek fırka olarak ele alıyor.²⁸⁰

2.3.2.1.17. İsmâiliyye

İsmâiliyye Fırkası,²⁸¹ altta zikredilen yedi lakapla anılırlar.

Bâtıniyye,²⁸² bunlar kitabın zahirine göre değil de, bâtınına göre hüküm verdikleri için bu şekilde anılırlar.²⁸³ Şöyle diyorlar: “Kur'an-ı Kerîm'in naslarının zahir manası da var, batın manası da vardır ve kastedilen zahir manası değil, batın manasıdır. Batının zahire karşılığı iç kısmın kabuğa karşılığı gibidir. Kur'an'ın zahirine tutunan kimse meşakkat kazanarak azaplandırılır. Kur'an'ın batını, Kur'an'ın zahiriyle ameli terk etmeyi teyit eder.” Bu meselede *Derken onların aralarına kapısı olan bir sur çekilir. Bunun iç tarafında rahmet, onlar için dış tarafında ise azap vardır.*²⁸⁴ Ayetini delil olarak gösterdiler.

²⁷⁹ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 231.

²⁸⁰ Bkz. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 61; Cürçânî, **Şerhu'l-Mevâkf**, s. 777; el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189.

²⁸¹ Bu görüş İmam Câfer es-Sâdik'ın İmametinin son döneminde ortaya çıkmıştır. Rivayetlere göre Ca'fer es-Sâdik önceleri, kendisinden sonraki imâmet vazifesini büyük oğlu İsmail'e bırakmıştı. İsmail'in Ebu'l-Hattab el-Esedî ve aşırı mensupları ile irtibat kurması ve içki içerken babasının görmesi gibi, bazı sebeplerden ötürü, bu vazife İsmail'den alınarak, küçük kardeşi Musa el-Kâzım'a verildi. İsmail'in babasının sağlığında vefat etmesi üzerine, onun imametine taraftar olanlar, oğlu Muhammed b. İsmail'in etrafında gelecek bir fırka ortaya koymak için çaba gösterdiler. Câfer es-Sâdik'ın vefatına müteakip, kendisine gelen nassın, geriye dönmeyeceğini, imâmetin kardeşten kardeşe geçmeyeceğini, sadece İsmail'in çocuklarına intikal edeceğini ve imâmette belirsiz bir durumun olmayacağını iddia eden fırkadır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “İsmâiliyye Mezhebi” **Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993, s. 605-610)

²⁸² Bâtınlık, nasların zâhirî anlamlarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Allah ile ilişki kurabilen Ma'sum İmanın bileceği temel görüşü savunan aşırı fırkaların ortak adıdır. Geniş bilgi için bkz. Pınar Kaya, “Bâtınîler'in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetler”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 7, Sayı 19, (Eylül 2014), s. 289-295.

²⁸³ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189.

²⁸⁴ **Kur'an-ı Kerim**, Hadid Suresi, 57/13.

Bunlar bu görüşü Mansûriyye ve Cenâhiyye fırkalarının görüşlerinden almışlardır.²⁸⁵

Karâmita,²⁸⁶ böyle anılmasının sebebi, insanları ilk önce bu fırkaya davet eden kişinin Hamdan Karmat olmasıdır. Karmat ise Vâsıt Köylerinden bir köydür²⁸⁷.

Karmat lafzıyla ilgili tarihçilerin görüş farklılıkları vardır. Bir rivayete göre Karmatiler'in fırkalarının reisi olan Hamdan, halkı batıl fırkasına davet etmek için Kûfe ahalisine gidip orda hastalanınca "kırmızı gözlü" manasına gelen (karmita) adında bir şahsın evinde yatmış ve orada tedavi görmüş, sağlığına kavuşunca artık ev sahibinin ismiyle lakaplanmıştır.

Başka bir rivayete göre ise, Karamita'nın büyüklerinden birisi "Girift yazı" manasına gelen (Hatt-ı Mukarmat) yazısıyla meşgul olduğundan buna nispetle adı geçen taifeye (karmatî) ismini vermişlerdir.²⁸⁸

Hurremiyye, bunlar haramları ve mahrem şeyleri helal saydıkları için böyle isimlendirildiler.²⁸⁹

Seb'iyye, bunlar şeriat ile nâtik olanlardır ki, bunlar *mürselin* demektir. Bunların da yedi kişi olduklarını idida etmişlerdir.²⁹⁰ Bu peygamberler: Âdem, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed Mustafa ve Muhammed Mehdi'dir. Bu yedi peygamberden her ikisi arasında da yedişer imam vardır ki, önce gelen Peygamberin şeriatını onlar tamamlar.²⁹¹ Bu yedi imamın dereceleri eşit ama lakapları farklıdır. Şöyle ki: 1. İmam, 2. Hücet, 3. Zûmasa 4. Ebvab, 5. Dâi-Me'zun, 6. Mükelleb, 7. Mü'min.

²⁸⁵ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye**, s. 231-232.

²⁸⁶ Karmatîlik, İsmailîlik içerisinde 9. Asrın ortalarında tarih sahnesine çıkmış siyasi bir harekettir. Geniş bilgi için bkz. Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıktıkları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 10, sayı 3, (2010), s. 199-228.

²⁸⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 189-190. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

²⁸⁸ Önder, "Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri" s. 91.

²⁸⁹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 190. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

²⁹⁰ el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ile Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

²⁹¹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 190.

Bunlardan birincisi olan (imam) Allah'tan eda olunmuş ve Allah'ın delillerinin gayesidir.

İkincisi olan (Hüccet) imamdan teyit edilmiş ve imamın ilmini taşıyıp o ilimle delil getirir.

Üçüncüsü olan (Zûmasa) ilmi hüccetten alır. Yani çocuğun anasının memesinden süt emdiği gibi bu da ilmi o şekilde aldığı için Zûmasa adını almıştır.

Dördüncüsü olan (Ebvab) davete mamur olan dailerdir. Bu rütbeyi elde edene Dâiy-i Ekber denir ki müminlerin derecelerini terfi eder.

Beşincisi olan (Me'zun) ehl-i zahirin yolundan gidenlerin ahit ve yeminlerini alarak kendileri imamın zimmetine girerler. Bunlar da zimmetine girenlerin ilim ve marifet kapısını açarlar.

Altıncısı olan (Mükkeleb) mezhep olarak dereceleri yüksektir. Ama doğrudan doğruya halkı davet ve irşada izinli değildir. İzinleri yalnızca insanlar üzerinde delil getirmeye münhasırdır.

Bunlar av köpeği gibi çalılıklar arasına sokulup av araştırdığı gibi ehl-i zahir arasına sokularak daveti kabul edecek olan temiz yürekli bir takım aptalca kelimelerle kandırıp ahitlerini almak ve imamın koruması altına sokmak için dâiy-i Me'zuna soru sorarlar. Bu yüzden Mukelleb (Av Köpeği) diye anılırlar.

Yedincisi olan (Mümin) Dâi'ye tabidir. Ahdi alınmış, imamın zimmetine girmiş, onun cemaatinden sayılmış olan kimsedir.

Bunlar “imamların sayısı yediden eksik veya fazla olamaz. Çünkü gökler, yerler, denizler, haftanın günleri, güneş, ay ve gezegen dahi hep yedişerdendir. Onun için imamların da sayısının yedi olması gerekir” derler.²⁹²

²⁹² el-Celâli, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

Bâbekiyye,²⁹³ onlardan bir grubun Azerbaycan’da isyan çıkaran Bâbük el-Hurremiye tabi olmaları nedeniyle bu ismi almışlardır.

Muhammera, Bâbek’in isyan zamanında kırmızı giyindikleri için böyle isimlendirilirler.²⁹⁴ Bunlar muhalif mezhepleri eşek diye isimlendirirlerdi. Muhammera adını almalarının bir sebebi de budur, denilir.²⁹⁵

İsmailiyye, İsmail b. Câfer es-Sâdık’ın imametine inandıkları için kendilerine İsmailiyye denildi. Bu mezhebin asıl amacı şeriat hükümlerini kaldırmaktır. Bu mezhebin bazı görüşleri şunlardır: Allah Teâlâ, mevcut değildir, madum da değildir. Âlim değildir, cahil de değildir. Kâdir değildir, aciz de değildir. Bu düşünceleri bütün sıfatlar için geçerlidir.

El-Celâlî, burada bir eleştiri niteliğinde “herhalde bunların sözleri felsefecilerin sözlerine karışmış” diyor.²⁹⁶ Ayrıca el-Celâlî, *Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* adlı kitabında İsmailiyye hakkında geniş bilgi vermektedir. Bunu yaparken yine Cürcânî’nin *Şerhu’l-Mevâkıf* adlı eserinden istifade etmektedir.²⁹⁷

2.3.2.2. Zeydiyye

Zeyd b. Ali Zeynul-Âbidin’e mensup olan gruptur. Üç fırkaya ayrılırlar.²⁹⁸ Bunlar, İmâmetin, Fatıma çocuklarında devam edeceğini iddia ederek, başkalarının imam olamayacağını söylemişlerdir. Onlara göre Fatıma neslinden olan olan cesur, âlim ve cömert olan kişiler imâmet davası ile ortaya çıktıklarında, itaat etmek

²⁹³ Babek el-Haremî: aslen Fârisî ve mecûsidir. İslam’a girmiş ve Hasan diye isimlendirilmiştir. Bir görüşe göre de Hüseyin diye isimlendirilmiştir. Kendisi Fârisî bir Melik olarak döneceğini iddia ederek Halife Me’mûn’a 201 yılında isyan etmiş fakat birçok çatışma da yenilmiştir. Daha sonra 223 yılında kendisine ölüm cezası verip onu asan Halife Mu’tasım’a gönderilmiştir. Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fi Usûli’-d-Dîn**, s. 63. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Bâbek”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, c. 4, s. 376-377.

²⁹⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 190. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

²⁹⁵ Önder, “**Giritli Sırrı Paşa, Ârâû’l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri**” s. 91.

²⁹⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 190.

²⁹⁷ el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 233-235. Cürcânî, **Şerhu’l-Mevâkıf**, s. 781-787.

²⁹⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 190. Ayrıca bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 232.

gerektirir. Bu ister Hz. Hasan'ın çocuklarından olsun, ister Hz. Hüseyin'in çocuklarından olsun farketmez.²⁹⁹

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan Zeydiyye, daha çok isyan hareketleriye anılan ve savunduğu görüşleri itibariyle ılımlı, uzlaşmacı bir görüntü çizen siyasi ve itikâdî bir fırkadır. Zeydiyye aşlangıçta İmâmet iddiaları etrafında siyasi amacın ağır bastığı bir hareket olarak çıkmıştır. Ancak zamanla itikâdî bir yapıya dönüşmüş, kendine özgü yorumları sistematik hale getirerek ayrı bir mezhep olmuştur. Zeydiyye mezhebinin temel görüşlerini Tevhid, Adalet, el-V'ad ve'l-Va'id, Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i Ani'l-Münker ile İmâmet konuları etrafında şekillenmiştir.³⁰⁰

Daha önce söylediğimiz üzere bunlar üç fırkaya ayrılmıştır.

2.3.2.2.1. Cârudiyye

Ebu'l Cârud'un taraftarlarıdır. İmam Muhammed Bâkır, bu kişiyi Serhup veya Sehâp diye isimlendirmiştir. Sebebi ise, bu lafzı “denizde sakin olur şeytan” ile tefsir etmiştir.³⁰¹

Bunlar, imametın peygamberden sonra nas ile Hz. Ali'ye geçtiğine, Sahabe'nin de bu duruma muhalefet etmelerinden dolayı küfre düştüklerine hükmediyorlar. Hasan ve Hüseyin'den sonra imamet, bu ikisinin çocukları arasında şûra iledir.³⁰² Onlardan kim Allah'ın dinine kılıcıyla davet ederse ve o kişi âlimse, cesursa öyleyse o imamdır. Bunlar İmam Muntazar hakkında ihtilafa düştüler. Kimisi beklenen imamın Muhammed b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali olduğunu söylüyorlar ki, o da Mansur zamanında Medine'de öldürüldü. Kimisi de beklenen imamın öldürülmediğini veya Muhammed b. Kâsım b. Ali b. Hüseyin olduğunu Talikan adlı yerde esir düştüğünü

²⁹⁹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 179-180.

³⁰⁰ Yusuf Gökalp, “Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi” **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, (Temmuz-Aralık 2007), s. 56-92.

³⁰¹ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 235.

³⁰² el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 190.

Halife Mu'tasım zamanın tutuklanıp hapse atıldığını ve hapiste iken öldüğünü söyler.³⁰³

Bunlardan kimisi de, Kûfe'de çıkacak olan Muhammed b. Ömer'i imamet için bekliyorlardı. Bu kişinin öldüğü veya öldürüldüğüyle ilgili kesin bir şey yoktur. El-Celâlî, "Bunları tekfir etmek vaciptir. Çünkü onlar Peygamberimizin Ashâbını tekfir etmişlerdir" diye söyler.³⁰⁴

2.3.2.2.2. Süleymâniyye

Süleyman b. Cerîr'e mensup olan gruptur. Bunlar, İmametin insanlar arasında şûra ile olacağını ve Müslümanların en hayırlılarından iki adamla gerçekleşeceğini söylerler.

Efdâl'in (en iyisinin) olmasıyla beraber Mefdûl'ün (az iyisinin) imametini sahih görmüşlerdir. Hz. Ali Radiyallâhu anh durduğu halde ümmet, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e biat etme konusunda hata etmişlerdir. Yine de onların imameti sahihtir. Fakat ümmetin bu hatası kişileri fâsık yapmaz. Bunlar, Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Ayşe'yi tekfir etmişlerdir.³⁰⁵ Ehl-i Sünnet, Süleyman b. Cerîr'i, Hz. Osman'ı küfürle suçladığı için tekfir eder.³⁰⁶

2.3.2.2.3. Betîriyye

Buteyr es-Sûmî taraftarlarıdır. El-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye* adlı eserinde onların şu iki kişinin taraftarları olduğunu söylüyor.

Birisi Hasan b. Sâlih b. Hayy, diğeri de (el-Ebter) lakabıyla anılan Kesîrun-Nevâ'dır. Bunların görüşleri Süleymaniyye ile hemen hemen aynıdır. Yalnız Hz. Osman hakkında (tavakkuf) etmişlerdir. Yani Hz. Osman'ı ne kötölemişlerdir ne de övmüşlerdir.³⁰⁷

³⁰³ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 235.

³⁰⁴ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 248.

³⁰⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 190. Ayrıca bkz. el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 236.

³⁰⁶ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 249.

³⁰⁷ el-Celâlî, *Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye*, s. 249.

Seyyid Şerif Cürçânî bunlar için şöyle diyor: “Zeydiyye’nin bu kolları zamanımızda ekserisi mukallittirler. Birkaç mesele dışında usûlde Mu’tezile fûruda ise Ebû Hanife’nin mezhebine tabidirler.³⁰⁸

Ehl-i Sünnet’e göre, bunların durumu Süleyman b. Cerîr’in durumundan daha iyidir. Abdulkâhir (Bağdâdî) şöyle diyor: “Betriyye ve Süleymâniyye, Zeydiyye’den olan Cârûdiyye’yi tekfir ederler. Bunun sebebi ise, O’nun Ebubekir ve Ömer’i tekfir etmesidir. Buna Cârûdiyye de Süleymâniyye ve Butriyye’yi tekfir eder. Bunun da sebebi Onlar’ın Ebubekir ve Ömer’i tekfir etmedikleri içindir.³⁰⁹

el-Celâlî der ki, önderimiz Ebû’l-Hasan el-Eş’arî³¹⁰ *Makâlât* adlı eserinde Zeydiyye’den kendilerini, Ya’kubiyye diye bir gruptan bahsederken onların Ebubekir ve Ömer’e yakınlık duyduklarını; fakat aynı zamanda Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’i tam iyi kişiler olarak ta görmediklerini söyler.³¹¹

Abdulkâhir der ki: Zeydiyye’den zikrettiğimiz bu üç grup şu görüşte toplanırlar: Ümmetten büyük günah işleyenler ebediyyen cehennemde kalacaklardır. Bu açıdan Havâriç gibidirler. Fakat bunlara Zeydiyye denmesinin sebebi şudur: Zeyd zamanında Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlip imamdı. Zeyd’den sonra da imâmeti oğlu Yahya b. Zeyd’e vermeleri sebebiyledir.³¹²

2.3.2.3. İmâmiyye

İmâmiyye, Şia’nın en büyük kollarından olup, İmâmeti nas ve tayin ile atanan efdal, a’lem ve masum olan on iki imama inanan fırkadır. Bu on iki imamın ilki Ali b.

³⁰⁸ Cürçânî, *Şerhu’l-Mevakıf*, s. 787. Ayrıca bkz. el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 191.

³⁰⁹ Bağdâdî, *el-fark beyne’l-fırak*, s. 34.

³¹⁰ Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş’arî, Eş’ariyye mezhebinin kurucusu olan İmam Eş’arî, hicri 260 (873) yılında Basra’da doğmuş, kırk yaşına kadar Mu’tezile Mezhebine bağlı kalmış, sonra “üç kardeş meselesi” diye bilinen meselenin tartışmasında hocası Ebû Ali el-Cubbâi’ye üstün gelmiş, hocasının görüşlerini doyurucu bulamadığı için Mu’tezile’den ayrılmış ve Eş’arîliği kurmuştur. İmam Eş’arî 324 (936) yılında Bağdat’ta ölmüştür. İmam Eş’arî’nin fıkıhta Şâfi mezhebine bağlı olması ihtimali yüksektir. İmam Eş’arî, Allah Teâlâ’nın ezeli sıfatları bulunduğunu kabul etmiş, inanç konularında akla da değer vererek, âyet ve hadislerin yanında akli deliller de kullanmıştır. Eş’arî’nin inanç metodu kendisinden sonra gelen kelimciler tarafından da devam ettirilmiştir. (Hayreddin Karaman, Ali Bardakoğlu, Yunus Apaydın, **İLMİHAL-1 İman ve İbadetler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, c. 1. s. 25.

³¹¹ Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaât Önderi, İmam Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş’arî, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn va’htilâf’il-Musallîn**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) Kahire, 1950, c. 1, s. 89.

³¹² Bağdâdî, *el-fark beyne’l-fırak*, s. 34. Ayrıca bkz. El-Celâlî, **Er-Risaletü’d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 249-250.

Ebî Tâlib olup sonuncusu ise, Muhammed el-Mehdî'dir. Bu fırkaya Ca'feriyye, İmamiyye Şiası, el-İmâmemeiyetu'lİsnâ 'Aşeriyye diye de adlandırılırlar.

İmâmet sürecinin farklılaşmasında altıncı imam olarak bilinen Cafer es-Sâdık dönemi önemlidir. Çünkü İmâmiyyet nazariyesi temellerinin atılmasında onun öğrencileri aracılığıyla olmuştur.³¹³ İmamiyye Şia'sını diğer mezheplerden ayıran en önemli özellik, imâmet anlayışıdır. İmâmete o kadar önem vermişlerdir ki, onu dinin temel prensipleri arasında koymuş; inamılması gereken unsurlar arasında saymışlardır. Hatta din anlayışlarının büyük ölçüde imâmet anlayışı etrafında şekillendiği görülmektedir.³¹⁴ Hz. Ali'nin imametine açık bir nasla hükmetmişlerdir. Sahabeyi tekfir etmişlerdir. İmameti Hz. Ali'den sonra Câfer-i Sâdık'a sevk etmişlerdir. Ancak imamet konusunda Câfer'den sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Bunlar, İmameti daha sonra Câfer'in oğlu Musa Kazım üzerine karar vermişlerdir. Sonra Musa Kazım'ın oğlu Ali Rıza, sonra Onun oğlu Muhammed Taki, sonra Onun oğlu Muhammed Naki, sonra onun oğlu Hasan Zeki, daha sonra onun da oğlu yani beklenen imam, Muhammed Mehdi'ye vermişlerdir.³¹⁵

Onlar, İmam Câfer'den sonra gelenlerde ihtilaf etmişlerdir. İmam Râzî, *Muhassal*³¹⁶ adlı kitabının sonunda bu ihtilafı anlatmıştır. İmamiyye önceleri kendi imamlarının mezhebi üzerineydi. Ancak zaman geçtikçe ihtilafa düştüler. Sonrakiler, Mu'tezile ve Ahbâriye diye iki gruba ayrıldılar. Mu'tezile de, Va'diyye ve Tafdiliyye diye ikiye ayrıldı. Ahbâriye, kendilerine gelen müteşâbih haberlerin zahirine inanırlar. Bu fırkalar da Müşebbihe, Selefiyye ve sapık fırkalara katılanlar diye üçe ayrılır. Müşebbihe, müteşâbihlerle kastın onların zahiri olduğunu söylerken Selefiyye de tıpkı Selefin dediği gibi, müteşâbihlerle Allah'ın muradının benzersiz hak olduğunu söyler.³¹⁷

³¹³ Metin Bozan, "On iki İmamcı Şia'nın Oluşum Süreci" **Rihle Dergi**, (Nisan-Aralık 2014), s. 36-37.

³¹⁴ Bozan, "İmâmiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmâmet Anlayışlarının Mukayesesi" **Dinî Araştırmalar**, Cilt 9, Sayı 26, (Eylül-Aralık 2006), s. 95.

³¹⁵ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 191.

³¹⁶ el-Muhassal: Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî'nin (544-606/1149-1209) eseridir. Bu eser kelimelere yönelik kaleme alınmıştır. Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, **Kelâm'a Giriş (el-Muhassal)**, Çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 1-12.

³¹⁷ Bkz. Cürcânî, **Şerhu'l-Mevakıf**, s. 788; el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 236.

Molla Musa el-Celâlî, Abdulkâhir el-Bağdadî'nin *el-fark Beyne'l-Fırak* adlı kitabının *Ravâfiz* bölümünden alıntı yaparak, Zeydiyye'nin üç, Keysâniyye'nin iki grubundan bahsettikten sonra İmâmiyye'den olan on beş fırkanın Zeydiyye, Keysâniyye ve Gulât'a muhalif olduğunu söyler ve bu muhalif on beş fırkayı açıklar. Bu on beş fırka sırasıyla şunlardır: 1. Kâmiliyye 2. Muhammediyye 3. Bâkırıyye 4. Nâvusiyye 5. Şumeytiyye 6. Ammâriyye 7. İsmâiliyye 8. Mübârekiyye 9. Mûseviyye 10. Kat'iyye 11. İsnâaşeriyye 12. Hişâmiyye 13. Zurâriyye 14. Yûnusiyye 15. Şeytâniyye.³¹⁸

Ayrıca Molla Musa el-Celâlî, Allâme Seyyid Mahmud Şükri el-Âlusî'nin³¹⁹ *Muhtâsar et-Tuhfetu'l-İsnâ Aşeriyye* adlı kitabından, (ki bu kitabı yazan da Şah Abdulaziz Gulam Hekîm ed-Dehlevî'dir³²⁰) alıntı yaparak, Şia Fırkasını; **Şiatu Muhlisîn, Şiatu Tafdiliyye, Şiatu Seb'iyye ve Şiatu Gulât** diye dört gruba ayırır. Gulat fırkasını da yirmi dört gruba ayırarak tek tek açıklar. Son olarak İmâmiyye fırkasını da otuz üç gruba ayırarak bunları tek tek açıklar.³²¹

El-Celâlî, İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm ez-Zâhirî'nin³²² *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*³²³ adlı eserinden alıntı yaparak, Şia'yı Zeydiyye'den Cârûdiyye, Râfızâ'dan İmamiyye ve Gâliye diye üç fırkaya ayırır ve bunları tek tek açıklar.³²⁴

³¹⁸ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 247-255. Ayrıca bkz. el-Bağdadî, **el-fark beyne'l-fırak**, s. 53-71.

³¹⁹ Asıl adı Ebu'l-Meâlî Cemâlüddin Mahmud Şükri b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlusî'dir. Âlusî ailesindedir. Kendileri edebiyatçı, tarihçi ve Selefîyye'ye bağlı olup yenilikçi bir din âlimidir. Geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükri" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, c. 2 s. 548-549.

³²⁰ Asıl adı, Abdülaziz b. Ahmed b. Abdirrahim el-Ömerî el-Fârûki ed-Dihlevî'dir. Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin oğlu, Sirârcü'l-Hind unvanıyla bilinen müfessir ve muhaddistir. Geniş bilgi için bkz. Talât Koçyiğit, "ABDÛLAZİZ, ed-Dihlevî" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, s. 188-189.

³²¹ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 263-274.

³²² Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yakub b. Abdülvahhab el-Bahisîn, **el-İstihşân Hakikatuhu Envauhu Hucciyetuhu Tattbikatuhu el-Muâsere**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2007, s. 134.

³²³ Kitap hakkında geniş bilgi için bkz. İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ibn-i Hazm ez-Zâhirî (ö.456), **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, (Thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrâhman Umeyr), Dâru'l-Cil, Beyrut, Tarih yok. s. 11-12.

³²⁴ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 238-247.

2.3.3. Havâric

Hâricilik, “çıkılmak, ayrılmak, itaat etmemek” anlamındaki hurûc kelimesinden türemiştir. Hâricîler ise, çıkan, isyan edenler anlamına gelmektedir.³²⁵

Hâricîler, daha önce Hz. Ali’yi destekleyip onun tarafında yer aldıkları halde, Sıffin Savaşında ortaya çıkan hakem olayı ile birlikte, Hz. Ali’ye karşı çıkarak onun ordusundan ayrılanlara denir. Bunlar, Allah’tan başka hüküm verecek yoktur; hükmü ancak Allah verir, sloganı etrafında birleşmişlerdir. Önceleri dinin emirlerini yerine getirmeyen ve yasakladıklarından kaçınmayan, yani büyük günah işleyen kimseleri tekfir etmişlerdir. Böylece Müslümanlar arasında itikâdî nitelikte ilk fırkalaşma hareketi olduğu bilinmektedir.³²⁶ Ümmetin görüş birliği ile aralarından seçtiği ve haktan arılmayan imama isyan eden her insan hâricî olarak isimlendirilmiştir. Bu ayaklanma ister sahabelerin yaşadığı râşid imamlar olsun, ister onları takip eden tâbiun dönemindeki imamlar olsun farketmez. Hatta herhangi bir devirdeki imamlar için de bu geçerlidir.³²⁷

Bağdâdî, Hâricîlerin büyük fırkalarını yediye ayırır diğer kollarıyla birlikte toplam yirmi fırka olmaktadır.³²⁸ İsferyînî’nin de taksimi bu şekildedir.³²⁹ Şehristânî ise Hâricîlerin büyük fırkalarını sekize ayırır. Tâli kollarıyla beraber bu sayı yirmi iki olmaktadır.³³⁰

Âmidî, Hâricîlerin asıllarını yediye ayırır ve alt kollarıyla beraber bunları yirmi ikiye tamamlar.³³¹ Cürcânî de aynen bu taksimi yapar.³³² Molla Musa el-Celâlî ise, Hâricîler hakkında genel bir bilgi vermez. Hâricîler’i; Âmidî ve Cürcânî’nin yaptığı taksimi yaparak bunları yedi gruba ayırır ve bu gruplar hakkında kısa bilgiler verir.

³²⁵ Heyet, **el-Müncid**, s. 172-173.

³²⁶ Mehmet Kubat, “Hâricîliğin Doğuşunda Münâfikların Rolü” **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 6, sayı:4, (2006,9 s. 116-117.

³²⁷ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 132.

³²⁸ Bağdâdî, **el-fark beyne’l-fırak**, s. 72-113.

³²⁹ İsferyînî, **et-Tabsîr**, s. 45-95.

³³⁰ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 131-160.

³³¹ Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’d-Dîn**, s. 73-84.

³³² Cürcânî, **Şerhu’l-Mevâkıf**, s. 789-801.

2.3.3.1. el-Muhakkime³³³

Bunlar, iki hakem arasında cereyan eden olaylarda Hz. Ali'ye karşı çıkıp, Onu tekfir etmişlerdir.³³⁴ Onlar, Sıffin savaşında Hakem olayına başvuran Sa'd b. Ebî Vakkas ile Muaviye arasında çıkan bir gruptur ki bunlar; namaz, oruç ve ibadet ehlinde olan on iki bin kişidir.³³⁵ Bunlar şöyle demişlerdir: Nesebi, Kureyş'ten olsun veya diğerlerinden olsun, kim, adaletli davranırsa o imamdır. Bu kişi şayet zulmederse azledilmesi veya öldürülmesi caizdir. İmametın varlığına gerek duymamışlardır. Bilakis, İmametın olmamasına cevaz vermişlerdir. Ayrıca bunlar, Hz. Osman'ı (r.a.), Sahabenin çoğunu ve büyük günah işleyeni (Mürtekib-i Kebir) tekfir etmişlerdir.³³⁶

2.3.3.2. Beyhesiyye

Bunlar, Beyhes b. el-Heysen adlı kişinin taraftarıdır. Şöyle derler: "İman, dil ile ikrardan, Allah'ı ve Resulünün getirdiği ilahi hükümleri bilmekten ibarettir. Bu fırkaya göre her kim doğruyu buluncaya kadar araştırma yapması vacip olduğundan bir şeyin helal mi yoksa haram mı olduğunu bilmeden yaparsa kâfirdir. Ayrıca bunlar, çocukların da iman ve küfür bakımından babalarının durumu neyse onlar da öyledir, derler.³³⁷

³³³ Bu fırkanın kurucusu, Urve b. Umate b. Hudeyr'dir. Urve, Nenrevan savaşında mücadele edip buradan sağ kurtuldu. Muaviye'nin hillaferinde bir müddet yaşadı. Sonra Ziyad b. Ubeyye'ye getirildi ve ona sorular soruldu. Sonra da emir verilerek boynu vuruldu. İsferyini, **et-Tabsir**, s. 45. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Muhakkime-ı ulâ" **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 398-399.

³³⁴ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 191.

³³⁵ Abdurrahman Şemsuddin Rûhî el-Âktepî el-Eş'arî eş-Şâfi'î, **Keşfu'z-Zalâm fi Akâidi Fıraki'l-İslam (1854-1910)**, (Thk. Metin Bozan), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır, 2011, s. 73.

³³⁶ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 191.

³³⁷ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 191-192.

2.3.3.3. Ezârika

Nafi b. el-Ezrak (ö. 65/685)³³⁸ adlı şahsın taraftarlarıdır. Bunlar, Tahkim olayıyla birlikte Hz. Ali'nin küfre düştüğünü, İbn-i Mülçim'in de Hz. Ali'yi öldürmesinin doğru olduğunu söylerler.³³⁹

Bunlar, Hz. Ali'nin Sıffin savaşında Sa'd b. Ebi Vakkas ile birlikte Hakem tayinini caiz görmesiyle küfre düştüğünü söylerler. *İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır.*³⁴⁰ Ayetinin O'nun hakkında indiğini söylerler. İbn Mülcem, Hz. Ali'yi öldürmekte haklı ve isabetliydi diyerek *İnsanlardan öylesi de var ki, Allah'ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allah kullarına çok şefkatlidir.*³⁴¹ Ayetinin onun için indiğini söylediler.³⁴² Bunlar, Sahabeyi tekfir edip onların cehennemde ebedi kalacaklarını iddia ederler. Yine bunlar, sözde ve amelde takiyyeyi haram saymışlardır. Muhaliflerin çocukları ve kadınlarının öldürülmesi caizdir. Muhsan Zâniyeye³⁴³ recm yoktur. Çünkü bu Kur'an- Kerim'de geçmemiştir. Müşriklerin çocukları babalarıyla birlikte cehennemdedir. Büyük günah işleyen kâfirdir, diye hüküm verirler.³⁴⁴

2.3.3.4. Necedât

Bunlar, Necde b. Âmir en-Necefi adlı şahsa mensup olan kişilerdir.

Bunların Âzeriyye kolu Fûrû konularda insanların cehaletlerini özür olarak kabul etmişlerdir.³⁴⁵ Zaten Onların bu görüşünden dolayı Âzeriyye diye de isimlendirilirler.³⁴⁶ Böyle isimlendirilmelerine sebep olan olay da şudur: Bu fırkanın

³³⁸ Başlarda Abdullah b. Abbâs'a arkadaş olan Nâfi b. Ezrak b. Kays Nehar el-Bekrî, el-Harûrî'nin ashabıdır. Tahkim olayına kadar Hz. Ali'ye yardımcılık yapmıştır. Hicri 65 yılında güçlendi ve taraftarları çoğaldı. Fakat aynı yıl büyük bir savaştan sonra öldürüldü. Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fi Usûli'd-Dîn**, s. 75. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ezârika", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 45-46.

³³⁹ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 192.

³⁴⁰ **Kur'an-ı Kerim**, Bakara Suresi; 2/204.

³⁴¹ **Kur'an-ı Kerim**, Bakara Suresi; 2/207.

³⁴² Aktepî, **Keşfu'z-Zalâm**, s. 75.

³⁴³ Zina eden evli erkeklere denir. Bkz. **Kur'an-ı Kerim**, Nisa suresi 4/24.

³⁴⁴ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 192.

³⁴⁵ el-Celâli, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 192.

³⁴⁶ Aktepî, **Keşfu'z-Zalâm**, s. 76.

reisi Necde oğlunu bir miktar askerle Katif halkı üzerine göndermişti. Asker Ehl-i Katîf'i öldürüp ellerine geçen kadınları bölüşmeden önce nikâh ettiler ve aldıkları ganimet mallarını da aynı şekilde bölüşmeden önce yediler.

Bir vakit sonra Necde'nin yanına dönerek işledikleri işlerden haberdar ettiler. Necde onlara: "Bu işlediğiniz işler size caiz değildir" dedi. Biz caiz olmadığını bilmiyorduk" diyerek mazeret bildirdiler. O da cahillikleri sebebiyle onları mazur tuttu. İşte bu sebepten onlara Âziriyye denildi.³⁴⁷ Bu fırkanın bütün mensupları şöyle düşünür: İnsanların imama ihtiyaçları yoktur. Bilakis aralarında adaletli davranmaları vaciptir. Bununla birlikte bir imam atamaları da caizdir. Tekfir konusunda Ezârika ile aynı görüştedirler. Diğer konularda onlara muhalefet etmişlerdir.³⁴⁸

2.3.3.5. Asfâriyye

Bunlar, Ziyâd b. el-Asfar adlı kişinin taraftarlarıdır. Bazı konularda Ezârika'ya muhalefet etmişlerdir. Ezârika gibi recmi iskat etmezler yani düşürmezler. Kâfirlerin çocuklarını tekfir etmezler. O çocukların ebediyen cehennemde kalmayacaklarını söylerler. Fiilde değil, sözde takiiyyeyi caiz görürler.³⁴⁹

2.3.3.6. İbâdiyye

Bunlar Abdullah b. İbâd taraftarlarıdır.³⁵⁰ Şöyle diyorlar: Ehl-i Kiblede bize muhalif olanlar kâfirdir, fakat müşrik değildirler. Onlarla evlenmeyi caiz görürler. Yalnız harp zamanı silah ve hayvan gibi malların ganimet suretiyle alınmasını helal sayarlar; fakat harbin dışındaki zamanlarda onların mallarını almayı haram sayarlar. Onların yurtlarını Daru'l-İslam bilip yalnız padişahlarının ordugâhını Daru'l-İslam saymazlar. Muhaliflerinin onların aleyhlerine şahadetlerini kabul ederler. Amelleri imana dâhil ettikleri için büyük günah işleyenler muvahiddir fakat mümin değildir, diye inanırlar. İstitâat fiilden öncedir. Kulun fiili Allah tarafından yaratılmıştır. Ehl-i

³⁴⁷ Önder, "Giritli Sırrı Paşa, Ârâû'l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri" s. 114-115.

³⁴⁸ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 192.

³⁴⁹ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 192.

³⁵⁰ Benî Mürre'den olup İbâdiyye'nin lideri olan Abdullah b. Ebâd b. Abdullah b. Mekâis'in taraftarlarıdır. O, en itidalli olanıdır. Mervan b. Muhammed b. Mervan zamanında ortaya çıkmıştır ve bir savaşta öldürülmüştür. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 78. Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, c. 19, s. 256-261.

teklif hepsi yok olduğunda âlemde yok olacaktır. Büyük günah işleyenler, kâfirdir fakat dine karşı değil de nimete karşı kâfirdir. Hz. Ali ve sahabenin çoğunu tekfir ederler.³⁵¹

Bunlar, aşağıdaki konularda tevakkuf ederler. 1. Kâfirlerin küçük çocukları kâfir midirler? 2. Nifak şirk midir? 3. Mucizesiz peygamber gönderilmesi caiz midir? 4. Mucizesi olmayan peygambere vahyolunan emirlere uymak caiz midir?³⁵²

Molla Musa el-Celâlî, İbâdiyye fırkasını Hafsiyye, Yezidiyye, Hârisiyye ve Kâilun diye dört gruba ayırır.³⁵³

2.3.3.7. Acârîde

Bunlar Abdurrahman b. Acred'in taraftarlarıdır. Necedât ile aynı görüşte olmakla birlikte, küçük çocuğun bülüğa erinceye kadar sorumlu olmadığına hükmederler. Ancak bu çocuk bülüğa erince, İslam'a davet edilmesi vaciptir. Müşriklerin çocukları da cehennemdedirler.³⁵⁴

El-Celâlî, Acârîde Fırkasını kendi içerisinde on gruba ayırır. Bu gruplar da sırasıyla şunlardır: 1. Meymûniyye, 2. Hamziyye, 3. Şuaybiyye, 4. Hâzımiyye, 5. Halefiyye, 6. Etrâfiyye, 7. Ma'lumiyye, 8. Meçhûliyye, 9. Sultiyye, 10. Sa'lebiyye.³⁵⁵

2.3.4. Mürcie

Mürcie, sözlükte “erteleme, geciktirme” anlamına gelen (rce) kökünden gelip “erteleyenler, geciktirenler” anlamlarına gelir.³⁵⁶

Bu ircâ kavramıyla ilgili şöyle iki rivayet de vardır. Bunlardan birincisi; İrcâ, büyük günah sahibinin hükmünü kıyamet gününe tehir edip “bu, cennet veya cehennem ehlidir” diye dünyada bir hüküm vermemektedirler. Diğer ikincisi ise; İrcâ, Hz. Ali'yi birinci dereceden dördüncü dereceye tehir.³⁵⁷ Mürcie, İslam'ın ilk

³⁵¹ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 192-193.

³⁵² Önder, “Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adli eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri” s. 116.

³⁵³ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 193.

³⁵⁴ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 193.

³⁵⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 193-195.

³⁵⁶ Heyet, *el-Müncid*, s. 249.

³⁵⁷ Önder, “Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adli eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri” s. 122.

zamanlarında ortaya çıkmış, ılımlı ve uzlaşmacı fikirleriyle tanınmış itikadî ve siyasî bir fırkadır. Mürcie'nin tanımı üzerinde çeşitli rivayetler mevcuttur. Mesela, ilk Mürcie'nin, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın meselerini erteleyen ve onların küfrü girdikleri konusunda fikir beyan etmeyen kişilerdir. Veya nasıl ki küfürlü birlikte taâtın fayda vermediği gibi, imanla beraber günahın da zarar vermeyeceğini iddia edenlere denir. Genel olarak denilebilir ki, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakarak, onların cennetlik veya cehennemlik olduklarına yönelik herhangi bir fikir ortaya koymayan kimselerdir. Mürcie'nin doğuşunu hazırlayan en önemli sebepler; Hâricî zihniyet, Emevî-Hâşimî çekişmesi ya da Emevîlerin siyasî ve ekonomik politikaları denilebilir.³⁵⁸

Bunların, Mürcie diye isimlendirilmesinin sebebi ameli, niyetten sonraya bırakmalarındır. Yani amel, derece olarak niyet ve itikattan sonra gelir. Yahut işlenen günah imana zarar vermez. Tıpkı işlenen sevabın küfre fayda vermemesi gibi. Böylece kişilere ümit verirler. Buna göre ise, Mürcie lafzındaki hemzenin olmaması gerekir.³⁵⁹

Şehristânî Mürcie Fırkasını altıya ayırır.³⁶⁰ Bağdâdî ise Mürcie'yi beş fırkaya ayırır.³⁶¹ Aynı şekilde İsferyânî,³⁶² Âmidî³⁶³ ve Cürcânî de³⁶⁴ Mürcie'yi beş fırkaya ayırırlar.

el-Celâlî, Mürcie Fırkasını beş gruba ayırır.³⁶⁵

2.3.4.1. Yûnusiyye

Bunlar, Yûnus en-Nümeyrî'nin taraftarlarıdır. Şöyle dediler: “İman, Allah'ı bilmek, Allah'a boyun eğmek ve kalpten sevmektir. Bunlar varken ibadetlerin terki imana zarar vermez. Günah işlemekten dolayı azap ve ikap yoktur. Şeytan da Allah'ı

³⁵⁸ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları” **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi dergisi**, Cilt 1, (2002), s. 168-172.

³⁵⁹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 195.

³⁶⁰ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 161-169.

³⁶¹ Bağdâdî, **el-fark beyne'l-fırak**, s. 202-207.

³⁶² İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 96-99.

³⁶³ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 85-89.

³⁶⁴ Cürcânî, **Şerhu'l-Mevâkıf**, s. 801-805.

³⁶⁵ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 195.

bilen arif bir varlıktı. Ancak kibirlenmesinden ve Allah’a boyun eğmemesinden dolayı küfre girmiştir.³⁶⁶

2.3.4.2. Ubeydiyye

Ubeyd el-Mükteid³⁶⁷ veya Ubeyd el-Mükezzeb taraftarlarıdır. Bunlar, Yûnusiyeye’ye şunları eklemiştir: Öteden beri Allah’ın ilmi, zatından başka bir şey olmamıştır. Aynı şekilde diğer kalan sıfatları da öyledir. Allah insan suretindedir.³⁶⁸ Böyle demelerinin sebebi hadiste vârid olan Allah, Âdem’i Rahmân’ın suretinde yarattı, diye geçmesidir.³⁶⁹

2.3.4.3. Gassâniyye

Gassân el-Kûfî adlı şahsın taraftarlarıdır. Bunlar “İman, Allah’ı ve Resul’ünü ve ikisinden gelenleri icmalen bilmektir. İman artar eksilmez. Marifet-i icmâliyyeye örnek olarak; “Allah haccı farz kıldı; fakat Kâbe’nin nerede olduğunu bilmiyorum! Belkide Kâbe Mekke’de değil de başka yerdedir. Yine Allah (c.c.) Hz. Muhammed’i (s.a.v.) gönderdi; fakat Medine’deki Muhammed mi yoksa başka yerdeki Muhammed mi bilemiyorum! Aynı şekilde Allah domuz etini haram kıldı; fakat bu koyun mu yoksa başka bir hayvan mı bilemiyorum!” iddialarını ileri sürdüler. Bu görüşe sahip olanlar mümindir dediler.³⁷⁰

Aslında Onların bu söylediklerindeki kastı, bu şeylerin imanın hakikatine dahil olmadığıdır. Aksi halde hiç şüphesiz akıl sahibi birisi onlardan kuşkulanmaz. Gassân, benimsediği düşünceleri Ebû Hanife’den naklediyor ve onu Mürcie’den sayıyordu. Oysa bu Ebû Hanife’ye iftiradır. Gassân bununla kendi mezhebini büyük ve meşhur bir adamın mezhebine uydurarak terviç etmeyi amaçlamıştır.³⁷¹

³⁶⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 195-196.

³⁶⁷ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 163.

³⁶⁸ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 196.

³⁶⁹ Aktepe, **Keşfu’z-Zalâm**, s. 92.

³⁷⁰ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 196.

³⁷¹ Cürçânî, **Şerhu’l-Mevakıf**, s. 803.

2.3.4.4. Sevbâniyye

Bunlar, Sevbân el-Mürciî taraftarlarıdır. Şöyle dediler: “İman; Allah’ı, Resulullah’ı bilmek ve ikrar etmektir.” Ayrıca amelin tamamını imandan sonraya ertelemişlerdir.³⁷² Mervan b. Gaylân, bir rivayete göre Ebu Mervan Gaylân ed-Dımeşkî, Ebu Şimir, Yunus b. İmran ve Fazl er-Rakkâşî dahi bunlara uymuşlardır.³⁷³

2.3.4.5. Sûmeniyye

Ebû Muaz es-Sûmenî’nin taraftarlarıdır. Bunlar, İmanı; “marifet, tasdik, muhabbet, ihlas ve Resul’ün getirdiklerini ikrar etmektir” derler. Bunların tamamını veya bir kısmını terk etmek küfürdür.³⁷⁴

Aslında Bağdâdî, İsferyânî, Şehristânî, Âmidî ve Cürcânî bu fırkayı Tûmeniyye diye isimlendirirler.³⁷⁵ Ancak nedendir bilinmez el-Celâlî fırkaları tasnif ve isimlendirme de tamamen Cürcânî’yi takip etmesine rağmen bu fırkadan Sûmeniyye diye bahseder.

2.3.5. Neccâriyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr’ın kurduğu bir kelâm ekolüdür. Kurucusunun adına nisbetle Huseyniyye olarak ta anılır.³⁷⁶

Neccâriyye fırkasının tarihçesine bakıldığında, bu fırkanın Halife Me’mun döneminde yaygınlık kazanmış bir mezhep olduğu görülmektedir.

³⁷² el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 196.

³⁷³ Cürcânî, **Şerhu’l-Mevakıf**, s. 803.

³⁷⁴ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 196.

³⁷⁵ Bağdâdî, **el-fark beyne’l-fırak**, s. 203; İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 98; Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 166; Âmidî, **Ebkâru’l-Efkâr fi Usûli’l-Dîn**, s. 88; Cürcânî, **Şerhu’l-Mevakıf**, s. 804.

³⁷⁶ Bu kişi Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr’dır. Abbas b. Muhammed el-Hâşimî’nin giysilerini dikmek ile uğraşır. O, birgün yönetimle tartışmaya girmiş ve susturulmuştur. Böylece üzülmeye orayı terketmiş ve sonra ölmüştür. (İsferyânî, **et-Tabsîr**, s. 100. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “NECCÂR, Hüseyin b. Muhammed” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 481-482.)

Neccârilik, Me'mun döneminin sonlarında doğu vilayetlerinden Re'y ve Cürçân etrafında yaygınlık kazandığı görülmektedir.³⁷⁷

Neccâriyye, Fiillerin yaratılması, istitaat, irade, vaidin kısımları gibi bazı usullerde Ehl-i Sünnete müvafıktırlar. Rü'yetin olmaması, hayatı ve kudreti nefyetmeleri, kelâmın hâdis olduğu bu meselelerde Mu'tezile ile müvafakat eden Neccâriyye, İmanı; Allah'ı, Resullerini ve Müslümanların icma ettikleri ferâizi bilmektir, diye tanımlandırırılar. Bunları da Allah'a boyun eğerek ve dil ile tekrarlayarak yapmak gereklidir. İmanın her bir özelliğinin taât olduğu ve bir tane özelliğın imanın kendisi olmadığını ifade edip, iman artar fakat eksilmez hükmünü vermişlerdir.

Neccâriyye, cismin hakikatı renk, tat, koku gibi bir araya gelen arazlar olduğunu söylerler. Bu arazlar bir araya geldiğinde cismi oluştururlar. Bu belki de cevherdir diye ifade ederler. Fakat İsferyînî burada onların çelişkiye düştüklerini söyler. Çünkü cevher, ancak kendisiyle kaim olacağı; arazın ise tek başına var olamayacağını söylemektedir. Bunlar, Kelâmullah'ın okunduğu zaman araz, yazıldığı zaman cisim olur, derler. Neccâriyye taraftarları, Kur'an'ın mahlukluğu meselesinde ihtilafa düştüler. Fakat daha sonra Kur'an'ın mahluk olduğuna dair ittifak ettiler.³⁷⁸

Molla Musa el-Celâlî de Neccâriyye hakkında buna paralel bilgiler verir. Şöyleki; Bunlar, Muhammed b. Hüseyin en-Neccâr taraftarlarıdır. Fiillerin yaratılmasında, fiilin istitaatle birlikte olduğu ve kulun fiillerini kespittiği hususunda Ehl-i Sünnet'le aynı görüştedirler. Sıfatları kabul etmemede, kelâmın hâdisliği ve Allah'ı gözle görmenin imkânsızlığı hususlarında ise Mu'tezile ile aynı görüştedirler.³⁷⁹

³⁷⁷ İbrahim Hakkı İnal, "Neccâriyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar" **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 15, Sayı 24, (Temmuz-Aralık 2010), s. 35-36.

³⁷⁸ İsferyînî, **et-Tabsîr**, s. 100-101.

³⁷⁹ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 196.

Şehristânî, Neccâriyye fırkasını, Cebriyye fırkasının alt kolu olarak bahseder.³⁸⁰ Neccâriyye Fırkasını Bağdâdî,³⁸¹ İsferyânî,³⁸² Âmidî³⁸³ ve Cürcânî³⁸⁴ üç gruba ayırır. El-Celâlî'nin taksimi de bu şekildedir.³⁸⁵

2.3.5.1. Bergûsiyye

Bergûs en-Neccâr taraftarlarıdır.³⁸⁶ Bunlar “Allah’ın kelamı okunduğu zaman arızdır; yazıldığı zaman ise, cisimdir” dediler.³⁸⁷

2.3.5.2. Za’ferâniyye

Za’ferân en-Neccâr taraftarlarıdır.³⁸⁸ Bunlar, Allah’ın (c.c.) kelamı Allah dışında bir şeydir. Allah dışında olan her şey de mahlûktur ve kim Allah’ın kelamı mahlûk değildir derse o kişi kâfir olur, diye hükmettiler.³⁸⁹

2.3.5.3. Müstedrike

Bunlar, Za’feraniyye’ye şunları eklemiştir: “Lafzatullah mutlak olarak mahlûktur. Fakat Hadis-i Şerifte, Allah’ın kelamı mahlûk değildir, diye vârid olduğundan biz de buna uyarız. Ayrıca İcmada da Allah’ın kelamının mahlûk olmadığına işaret ediliyor. Biz, “Allah’ın kelamı mahlûk değildir” sözünü şu şekilde yorumlarız; ‘Şu suret Allah’ın kelamının hikâyesidir. Yani bu nazım ve tertip üzere harfler ve seslerden meydana gelen Allah’ın kelamı mahlûk değildir. Yoksa bu harflerin dışında kalan kelam, mahlûk olup bu harfler o harflerin hikâyesidir. Dolayısıyla bizim muhaliflerimizin tüm görüşleri yalandır” dediler.³⁹⁰

³⁸⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 97.

³⁸¹ Bağdâdî, *el-fark beyne'l-fırak*, s. 207-211.

³⁸² İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 101-103.

³⁸³ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, s. 89-91.

³⁸⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevakîf*, s. 805-807.

³⁸⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 197.

³⁸⁶ Aktepî, *Keşfu'z-Zalâm*, s. 97.

³⁸⁷ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 197.

³⁸⁸ Aktepî, *Keşfu'z-Zalâm* s. 98.

³⁸⁹ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 197.

³⁹⁰ el-Celâlî, *Mecmûatu'l Ulûm*, s. 197.

2.3.6. Cebriyye

Cebriyye kelimesi, sözlükte “tedavi etmek, bir kırığı yerine koymak ve bir işe zorlamak” gibi anlamlara gelen, “cebr” kökünden gelmektedir.³⁹¹

Bütün kelamcılarının kabul ettiği bir tarifi bulunmamakla birlikte genellikle “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanalar” diye tanımlanabilmektedir. Bununla beraber Mu'tezile mensuplarıyla Ehl-i sünnet kelamcılarının Cebriyye kavramına yükledikleri anlamlar birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre cebriyye, kullara ait bütün fiillerin önceden belirlenmiş bir plan (kader) dâhilinde gerçekleştiğini ve bu tür fiillerin, kulun kısmi tesiri söz konusu olsa bile ilâhî irade ve kudretten bağımsız olarak meydana gelmesinin mümkün olmadığını kabul eden grupların adıdır. Buna göre kadere inanan ve kullara ait fiillerin Allah'ın yaratmasıyla oluştuğunu savunan bütün ekoller Cebriyye'ye dâhildir. Ehl-, sünnet kelamcılarının çoğunluğuna göre ise insanlara ait fiillerin, kendilerinin hiçbir etkisi olmaksızın yalnız ilâhî irade ve kudretin tesiriyle gerçekleştiğini ve insanların gerçek anlamda herhangi bir fiil sahibi olmadıklarını iddia edenlere Cebriyye denilir.³⁹²

Şehristânî bu fırkayı üç kola ayırır.³⁹³ Âmidî³⁹⁴ ve Cürcânî³⁹⁵ ise bu fırkayı başka kollara ayırmamaktadırlar; ancak Cebriyye hakkında bilgi verirken **Cebriye-i Mutevassıta** ve **Cebriye-i Hâlısa** diye bir ayırım yapmaktadırlar. Molla Musa el-Celâlî de bu fırkayı alt gruplara başlıklar halinde ayırmamakla beraber Cebriyye hakkında bilgi verirken **Cebriye-i Mutevassıta** ve **Cebriye-i Hâlısa** diye ayırarak bilgi vermektedir.

Cebr, kulun fiillerinin Allah'a isnat edilmesi demektir. Cebriye-i Mutevassıta; Eş'ariyye, Neccâriyye ve Dırâriyye gibi “fiilde kulun bir kesbi var; fakat tesiri yoktur” diyen gruplardır. Cebriye-i Halisa ise, “kulun fiilde ne kesbi vardır ne de tesiri vardır”

³⁹¹ Heyet, **el-Müncid**, s. 77-78.

³⁹² İrfan Abdülhamit, “Cebriyye”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 205.

³⁹³ Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 97-104.

³⁹⁴ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 91-92.

³⁹⁵ Cürcânî, **Şerhu'l-Mevakıf**, s. 807.

Cehmiyye fırkası gibi gruplardır. Cehmiyye, Cehm b. Safvân³⁹⁶ taraftarlarıdır. Şöyle dediler: “Fiilde, aslen veya tesiren veya kesben kulun bir kudreti yoktur. Kul, kendisinden sâdır olan fiillerde cansız varlıklar gibidir. Allah Teâla bir şeyi meydana gelmeden bilmez ve O’nun ilmi hâdistir. O, herhangi bir yerde değildir. Başkasının vasıflandırdığı şeylerle vasıflandırılmaz. Çünkü O’na ilim ve hayat gibi benzetmeler yapılamaz. Cennet ve cehennem, ahalipleri oralara girdikten bir süre sonra son bulacaktır. Öyleki Allah’tan başka hiçbir varlık kalmayacaktır.” Ayrıca, rü’yetin olmaması, kelamın mahlûklığı ve şeriat varid olmadan önce akılla bilmenin vacipliği hususlarında Mu’tezile ile aynı görüştedirler.³⁹⁷

2.3.7. Müşebbihe

Sözlükte “benzetmek, benzer yapmak” anlamlarına gelen “şebbehe” sözcüğünden türemiştir. Müşebbihe ise, “benzetenler” anlamına gelmektedir.³⁹⁸

Müşebbihe, Allah’ın zatını başka varlıklara benzeterek sapıklığa düşmüşlerdir. Bunlar, çeşitli sınıflardan oluşmaktadır. Teşbih kavramını ilk defa kullananlar Râfizîyye gruplarından Gulât fırkasıdır.³⁹⁹ Müşebbihe, Allah’ı zat ve sıfatlarında insanlara benzetenler anlamında kullanılan bir kavramdır. Allah’ı, insana benzetme manasında bu kavramın masdarı teşbih ifadesi kullanılmaktadır. Bunlar, Allah’ı insan gibi tasavvur etme sapkınlığı içerisine girmiş, teşbihi daha çok Allah’ın sıfatlarında kullanmaktadırlar.⁴⁰⁰

³⁹⁶ O, Ebû Mahrez Cehm b. Safvan er-Râsî’dir. Zehebî *Tezkiretü’l-Huffâz* adlı eserinde onun hakkında şöyle demiştir: Cehmiyye’nin lideri sapkın, bid’atçı biridir. Tâbî’nin küçükleri zamanında vefat etmiştir. İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 107. Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvan”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7, s. 233-234.

³⁹⁷ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 197.

³⁹⁸ Heyet, *el-Müncid*, s. 372.

³⁹⁹ Bağdâdî, *el-fark beyne’l-fırak*, s. 225.

⁴⁰⁰ Harun Ögmüş, “Mu’tezile’nin Müşebbihe Algısını Oluşturan Amiller” “Marife Dergisi” sayı:3, Konya 2009, s. 142.

Bağdâdî, bu fırkayı iki kola ayırır.⁴⁰¹ İsferyînî de bu fırkayı iki kola ayırır.⁴⁰² Âmidî⁴⁰³ ile Cürçânî⁴⁰⁴ bu fırkayı alt kollara ayırmazlar. El-Celâlî de bu fırkayı alt kollara ayırmaz ve bu fırka hakkında çok kısa bir şekilde şöyle bilgi verir:

“Bunlar, Allah’ı (c.c.) mahlûkata benzetirler. Onlar, kendi aralarında ihtilaf etseler bile biz, onları “teşbihle hüküm verenler” diye bir tek fırka olarak aldık. İşte saydığımız bu fırkalar, Allah Resulü sallallahu aleyhi ve sellem “...Onların hepsi cehennemdedir” sözüyle bahsettiği sapık fırkalardır.⁴⁰⁵

Dikkat edilirse el-Celâlî, bu fırka hakkında çok kısa bilgi vermektedir. Daha sonra, bu fırka ile şu ana kadar anlatılan fırkaların “dalâlet içinde olan fırkalar” diye nitelendirir ve kitabının başında bahsettiği yetmiş üç fırka hadisinde geçen “...Onların hepsi cehennemdedir” sözünü delil gösterir.⁴⁰⁶

2.3.8. Nâciye Fırkası

el-Celâlî, Müşebbihe fırkası hakkında bilgi verdikten hemen sonra ayrı bir başlık açmadan İslâmiyet’e ait büyük fırkaların sekizincisi olan Nâciye Fırkası’nı anlatmaya başlar.

Sözlükte “asıl olarak birşeyden ayrılmak, akıntılardan korunmak kendisini saran şeylerden ayrılmak” gibi anlamlara gelir. Bu kavram Kur’an-ı Kerim’de insanın kendisine zarar veren bir nedenden kurtulması anlamında kullanılmaktadır.⁴⁰⁷

Nâciye Fırkası yani kurtuluşa eren fırka Ehl-i Sünnet olarak adlandırılmaktadır. Bu firkanın dışında kalanlara ise, Ehl-i Bid’at olarak adlandırılır. Burada yer alan sünnet ve bid’at kelimeleri Kur’an-ı Kerim’de fırkalarla ilişkili olarak kullanılmamaktadır. Bid’at sözcüğü, bir şeyin sonradan meydana gelmesi anlamında

⁴⁰¹ Bağdâdî, *el-fark beyne’l-fırak*, s. 225-230.

⁴⁰² İsferyînî, *et-Tabsîr*, s. 119-121.

⁴⁰³ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’-d-Dîn*, s. 93-96.

⁴⁰⁴ Cürçânî, *Şerhu’l-Mevakıf*, s. 807-809.

⁴⁰⁵ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 198.

⁴⁰⁶ el-Celâlî, *Mecmûatu’l Ulûm*, s. 198.

⁴⁰⁷ Özden Kanter, “Kurtuluşa Eren Fırka/el-Fırkatu’n-Nâciyye İnancı” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 16, Sayı 31, (2017), s. 30-31.

var olmayan ve bilinmeyen tutum ve davranışlara atıfta bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet ismi ise, sünnet, sosyal yapıda var olan Hz. Muhammed'e dayandığı kabul edilen söz, fiil ve takrirleri ifade etmektedir. Bundan dolayı da Ehl-i Sünnet açısından sünnet islam, islam da sünnettir ve ikisinin birbirinden ayrılması imkânsızdır.⁴⁰⁸ Din ile alakalı meselerde itikadî ve ameli anlamda peygamberi ve ashâbı takip edenler diye anlaşılmaktadır. Ehl-i sünnet, yeni mezheplerin ortaya çıkış sürecinde dışarda kalan Müslümanların genel tavrını ifade eder. Bu açıdan Ehl-i sünnet bir mezhep değil; Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bildirilen gerçekleri olduğu gibi kabul eden bütün Müslümanları içine alır.⁴⁰⁹

Mezhepler tarihçileri bu fırkanın başka kollarından bahsetmezler. Ancak bu fırkanın bazı kısımlarından (sınıflarından) bahsederler.⁴¹⁰ Âmidî, Nâciye fırkasını oluşturanların Eş'arilik, Muhaddislerden Selef ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât olduğunu söyler.⁴¹¹ Aynı şekilde Cürcânî de bu şekilde söylemektedir.⁴¹²

El-Celâlî ise bunların, Peygamber efendimiz sallallâhu aleyhi ve's-sellemin buyurduğu; "Onlar ki bana ve ashabıma tabi olanlardır" imtiyazıyla müstesna olan grup olduğunu ve bunların, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ten olan Eş'ariyye,⁴¹³ Maturidiyye⁴¹⁴ ve Selefilik⁴¹⁵ olduğunu ifade eder. Ayrıca bunların mezhebi geçmiş fırkaların bid'atlerinden kesinlikle uzak olduğunu söylemektedir.⁴¹⁶

Bunlar, âlemin hudus olduğu konusunda icma etmişlerdir. Ayrıca Allah'ın (c.c.) varlığı, Ondan başka yaratıcının olmadığı, Onun kadim olduğu, Allah'ın (c.c.) ilim, kudret ve bunlar gibi diğer sıfatlarının olduğu, Onun bir benzerinin, zıttının veya bir ortağının olmadığı, kendisinin başka bir şeye hulul etmediği hususlarda icma

⁴⁰⁸ Kanter, **Kurtuluş Eren Fırka/el-Fırkatu'n-Nâciyye İnancı**, s. 32-33

⁴⁰⁹ Halife Keskin, "Ehl-i Sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme" **Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, (Ocak-Haziran 2003), s. 35.

⁴¹⁰ Bağdâdî, **el-fark beyne'l-fırak**, s. 313-318.

⁴¹¹ Âmidî, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, s. 96.

⁴¹² ⁴¹² Cürcânî, **Şerhu'l-Mevakîf**, s. 811.

⁴¹³ Bu mezhep hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ve Eş'arî Mezhebinin Prensipleri", **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Cilt 13, Sayı:3, (Mayıs-Haziran) s. 181-192.

⁴¹⁴ Bu mezhep hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Işık, **Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân ve Peygamberlik Anlayışı**, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980, s. 21-32.

⁴¹⁵ Bu mezhep hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Selefilik ve Te'vil Üzerine", **Marife Dergisi**, Yıl 9, Sayı 3, (Kış 2009), s. 86-106.

⁴¹⁶ el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 198.

etmişlerdir. Bunlar, “Allah’ın zatı hâdis değildir, bir yerde veya bir cihette değildir. Allah (c.c.) için hareket, bir yerden bir yere intikal etme cehalet ve yalan söyleme sahih değildir. Sıfatlarında eksiklik yoktur. Ahirette Allah (c.c.), müminler tarafından görülecektir. Onun dilediği olur, dilemediği ise olmaz. O, ğanîdir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O’na hiçbir şey vacip değildir. Allah (c.c.) birine sevap verdiğiğinde fazlıyla verir, ceza verdiğiğinde ise adaletiyle verir. Fiillerinin bir sebebi yoktur. Ondan başka hâkim yoktur. Allah, yaptıklarında ve hükmettiklerinde zâlimdir veya haksızlık yapmıştır, denilmez. Allah (c.c.) parçalardan oluşmuş değildir. Onun bir sınırı ve sonu yoktur. Yarattıklarında ise artırma ve eksilme vardır.

Haşrın cismaniliği haktır. Ceza, muhasebe, sırat, mizan, cennet ve cehennemin şuan yaratılmış olmaları, cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin de cehennemde sonsuza kadar kalması haktır. Günahkârları affetmek caizdir. Şefaathaktır, Hz. Âdem’den (a.s.) Hz. Muhammed’e (s.a.v.) kadar bütün resullerin mucizelerle gönderilmesi haktır. Ağacın altında Rıdvan bey’atında bulunanlar ile Bedir ehli cennetlidir. İmamın atanması mükelleflere vaciptir. Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra hak imamlar sırasıyla Hz. Ebûbekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.)’dir. Efdâliyet te bu tertibe göredir.

Ehl-i kıbleden kimseyi tekfir edemeyiz. Ancak Allah’ı inkâr edeni veya şirke gireni, nübüvveti inkâr edeni veya peğamberlerin getirdiği şeyleri, icma edilen bir şeyi inkâr edeni ve helalleri haram sayanları tekfir ederiz. Bunların dışında kalanlara bid’atçı deriz; ama onlar kâfir olmazlar” Ehl-i Sünnet, bu gibi konularda icmâ etmişlerdir.⁴¹⁷

Daha önce değindiğimiz üzere, Molla Musa el-Celâlî, ayrıca *er-Risaletu’-d-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* kitabının “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat ile Ehl-i Bid’a ve’l-Dalâlet Arasındaki Farklar” bölümünde Ehl-i Sünnetin sınıfları hakkında geniş bilgi verir. Bunu yaparken de Abdulkâhir el-Bağdâdî’nin *Mezhepler Arasındaki Farklar* kitabından alıntı yaparak bilgi vermektedir.⁴¹⁸

⁴¹⁷ el-Celâlî, **Mecmûatu’l Ulûm**, s. 198-199.

⁴¹⁸ Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu’-d-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 255-263. Ayrıca bu sınıflar için bkz. Bağdâdî, **el-fark beyne’l-fırak**, s. 313-318.

SONUÇ

Molla Musa el-Celâli, Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinde yaşamakta olan ve o bölgede çok iyi tanınan önemli bir şahsiyettir. Hayatını tamamen ilme adanmış medrese geleneğinden gelen ve İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında eserler telif etmiş Şâfi mezhebine bağlı bir âlimdir.

Osmanlı Devleti'nin eğitim müesseselerinden olan medreseler, devletin zayıflamasıyla işlevlerini büyük ölçüde kaybetmişti. Cumhuriyet Türkiye'sinde medreseler resmi planda kaldırılmışsa da, özellikle ülkemizin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde medrese geleneği gayri resmi olarak özverili ve fedâkar insanların maddi ve manevi destekleriyle varlığını devam ettirmiş ve günümüze kadar birçok öğrencinin klasik İslami ilimlerin öğrenmesine öncülük etmiştir. Osmanlı devletinin zayıflaması ve akabinde Cumhuriyet Türkiye'sinde birçok olumsuzluklara rağmen medreselerden hem kendisine hem de topluma faydalı olacak öncü şahsiyetler yetişmeye devam edegelmiştir.

İşte bunlardan birisi de Molla Musa (Geçit) el-Celâli'dir. Kendileri daha ilkokul yıllarından itibaren medrese ortamıyla tanışmış ve elli seneden fazladır medreselerde ders vermeye devam etmektedir. Geç yaşta da olsa ilmi kitaplar yazmaya başlayan el-Celâli, birçok eser kaleme almış ve halen eserler telif etmeye devam etmektedir. Eserlerinin içeriğine bakıldığında, genel olarak konuları belli bir düzen içinde olmadığı ve belli bir sıralama takibi yapmadığı görülmektedir. Hemen her konuda eser kaleme alan müellif, daha çok eserlerini medrese usulüne göre yazmıştır. Molla Musa el-Celâli'nin yaşadığı bölgeye ve bölge halkının sosyo-kültürel durumu göz önünde bulundurulduğunda, onun bazı eserleri bu bölge insanının inançları doğrultusunda kaleme aldığını görüyoruz. Mesela kendisi bir Kürt olması ve o bölgenin de geneli Kürt olması hasebiyle bazı eserlerini Kürtçe kaleme almıştır.

Biz de ilk etapta tezimizin iyi anlaşılması açısından Molla Musa el-Celâli'nin ilmi hayatını ve devamında şark medreselerinin genel özelliklerinden bahsederek bazı bilgiler aktarmaya çalıştık. Bakıldığında el-Celâli, medrese geleneğinden gelmiş ve medrese tipi ders veren bir âlim olmasına karşın bazı eserlerinde İslam mezhepleri hakkında çok ciddi bilgiler vermektedir. Bu da kayda değer bir durumdur. Biz de buna kayıtsız kalmayarak müellifin, İslam mezheplerine dair yazdığı eserleri inceleyerek bir sonuç ortaya koymaya çaba gösterdik.

Aslında bakıldığında mezheplerin şekillenmeye başlamasıyla birlikte her mezhep mensubu, diğerlerini tanıma ve mezhepleri tasnif etme ihtiyacı hissetmiştir. Hz. Peygamberden (s.a.v.) sonra meydana gelen olaylarda siyasî ve kelamî problemler zuhur etmiş ve buna bağlı olarak itikadî gruplar ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu grupların çoğalmasıyla birlikte mezheplerin sayısını, görüşlerini, öğrenmek, onları tenkit veya reddetmek amacıyla zaman içerisinde pek çok eser ele alınmıştır. Bu eserler telif edilirken her mezhep mensubu, kendisinin tâbi olduğu mezhebi merkeze alarak yani daha çok kendi mezhep anlayışına göre tasnifler yapmışlardır. Bu doğrultuda baktığımızda Molla Musa el-Celâli de kendi mensup olduğu mezhebe bağlı kalarak tasnif ve tenkit yaparak bu geleneği sürdürmeye devam etmiştir.

Molla Musa el-Celâli'nin *Mecmûatu'l ulûm* ile *er-Risaletu'daiyye ila muhabbeti Muaviyye* adlı eserlerinin İslam mezhepleriyle ilgili bölümlerini incelediğimizde, bu hususta Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olan Sırrı Giridi ve Diyarbakırlı âlim Şeyh Abdurrahman Aktepi gibi Seyfuddin Amidi'nin tasnifi merkezli olduğunu görmekteyiz. Ancak tasnifi ve mezheplere dair görüşleri doğrudan Amidi'den değil, onun tasnifini ve görüşlerini olduğu gibi alan Adudiddin el-Îci'nin⁴¹⁹ *Mevâkıf*'inin şerhi Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* eserinden almışlardır. Böyle bir tercih yapılmasında en önemli etken *Şerhu'l-Mevâkıf*'in Osmanlı medrese geleneği içerisinde çok tercih edilen bir kitap olmasıdır. Ancak el-Celâli'nin seleflerinden bağımsız olarak aktardığı bazı bilgiler de mevcuttur. Söz

⁴¹⁹ Adudiddîn el-Îcî, 680/1281 tarihinde Şiraz civarında Îc'de doğmuştur. 756/1355'te Direymiyân'da hapis tutulmaktayken vefat etmiştir. Kâdî Beydâvî'nin talebelerinden Çarperdi Nasirüddîn Tûsî'nin talebelerinden Kutbüddîn Şirâzî gibi hocalardan okumuştur. Öğrencileri arasında ise, en önde Sa'duddîn Taftazânî'nin ismi anılır. (Ömer Türker, *Şerh'ul-Mevâkıf – Seyyid Şerif Cürcânî 1*, Kırk Gece Yayınları, İstanbul 2011.

gelimi mezheplerin ana kollarını ve bunların alt kollarını açıklarken, onların fikirlerinden çelişkili gördüğü özellikleri eleştirel bir tutumla değerlendirmektedir. Kimi zaman üslubunu sertleştirdiği, bazen de alaycı bir üslup kullandığı hatta bazılarını tekfir ettiği görülmektedir.⁴²⁰ Daha önce değindiğimiz üzere el-Celâlî'nin birçok eserlerinden olan *Mecmûatu'l ulûm* ile *er-Risaletu'd-daiyye ila muhabbeti Muaviyye* adlı iki eseri mezhepler tarihini ilgilendiren çok önemli iki eserdir. Eserler şu sebeplerden dolayı önemlidir: Müellif, peygamber efendimizin son anlarından başlayarak daha sonra fırkaların doğuşuna da etki eden ihtilafları ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Yine İslam tarihinde genel olarak sekiz ana mezhep diye bilinen bu fırkaları ve varsa bunların alt kolların bazılarını ayrıntılı, bazılarını da kısaca tanıtmaktadır. Yine Fırka-i Nâciye'yi yani Ehl-i Sünnet mezheplerini kısaca anlatmaktadır. Her iki kitabının mezheplerle ilgili olan bölümünün sonunda Ehl-i Sünnet akidesinin genel bir özetini yapmaktadır. Bu bahsedilenlerden, bu eserlerin mezhepler tarihi alanında yazılmış önemli ve kayda değer eserler olduğu anlaşılmaktadır. Aslında en önemlisi de medrese geleneğinden gelen bir âlimin mezheplere olan bakışının nasıl olduğu, fırkaları nasıl değerlendirdiğini, nerelerde hangi kaynaklardan yararlandığını, nasıl bir mezhepler tarihi anlayışının olduğunu bize bilgi vermektedir. Bununla birlikte müellif eserlerinde mezheplerle ilgili bilgiler aktarırken, genel olarak kaynak göstermemektedir. Çok az yerde kaynak göstermektedir. Ancak göstermiş olduğu kaynağın hangi sayfasından veya tam olarak neresinden aldığını belirtmemektedir. Yani eserlerinde bir sistem veya dipnot yöntemi yoktur. Dolayısıyla bazen söylenenlerin hangisinin müellife ait olduğunu, hangisinin O'na ait olmadığı anlaşılamamaktadır.

Yine de anlatılan bu eksik ve hatalara rağmen Şark medrese geleneğinden gelen bir âlimin mezhep algısını tahlil etme fırsatı vermesi ve o bölge âlimlerinin diğer

⁴²⁰ el-Celâlî, Mu'tezile'nin Hişâmiyye fırkasını değerlendirirken adeta onların akıyla alay edercesine der ki: "Onlar Allah'ın isimlerinden biri olan Vekil isminin koruyan (Hafız) anlamına geldiğini de mi bilmiyorlar." Bkz. el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 183-184; el-Celâlî, Mu'tezile'nin Muzdariyye fırkasından bahsederken, Onlar hakkında "Allah bunların söylediklerinden beridir" demektedir. Bkz. el-Celâlî, **Mecmûatu'l Ulûm**, s. 183; el-Celâlî, Şia'nın aşırılığa giden gruplarından biri olan Garrabiye fırkasının Cibril'i küfre düşürmekle itham edip onu lanetlemeleri üzerine, el-Celâlî de, bunlara lanet edip asıl onların küfre düştüklerini ifade eder. Bkz. el-Celâlî, **Er-Risaletu'd-Daiyye ila Muhabbeti Muaviyye**, s. 242.

firkaları nasıl algıladığı ve hangi gelenek çerçevesinde tasnif ettiğine dair bizlere örneklik teşkil etmesi açısından kayda değer bir durumdur. Biz de bu çalışmamızda bütün bu artı ve eksi yönleriyle bilimsel açıdan açıklamaya çaba gösterdik.

KAYNAKÇA

ABDURRAHMANOV, Azer, **Şerhu'l-Makasid Adlı Eserine Göre Teftâzânî'de Bilgi Teorisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

ABDÜLHAMİT, İrfan, "Cebriyye", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7.

AKINCI, Ahmet Cemil, **Peygamberler Tarihi**, Bahar Yayınları, İstanbul, 2013, c. 5,

AKTEPİ, Abdurrahman Şemsuddin Rûhî el-Eş'arî eş-Şâfi'î, **Keşfu'z-Zalâm fî Akâidi Fırakî'l-İslam (1854-1910)**, (Thk. Metin Bozan), Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Diyarbakır, 2011.

ALTUNTAŞ Halil, ŞAHİN, Muzaffer, **Kur'ân-ı Kerîm Meâli**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

ÂMİDÎ, Seyfuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, **Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn**, (thk. Ahmed Muhammed EL-MEHDÎ), Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2002, c.5.

ATASOY, Murat, **Suyûtî'nin "Târihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısımının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2006.

AVCU, Ali, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları" **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 10, Sayı 3, s. 199-246.

AYDINLI, Osman, “Mu’tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları” **Marife Dergisi**, Yıl 3 Sayı 3 s. 27-54.

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-İsferâinî et-Temîmî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, (thk. Muhammed Muhyiddin ABDÜLHAMÎT) el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.

BAĞDÂDÎ, Abdulkâhir el-Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, (Çev. Ethem Ruhi FIĞLALI) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011.

BAHİSÎN, Yakub b. Abdülvahhab, **el-İstihsân Hakikatuhu Envauhu Hucdiyyetuhu Tatbikatuhu el-Muâsere**, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2007.

BALA, Sabahattin, “Şark Medreselerinin Öğretim Yöntem-Teknikleri ve Pedagojik Değerlendirmeleri” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 462-479.

BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri-1**, İFAV Yayınları, İstanbul 2005, c. 1.

BARAN, İlhan “Şark Medreslerinde Okutulan Akaid Kitapları Üzerinden Mezhep Okumaları” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 725-731.

BEBEK, Adil, “Kâ’bi” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, c. 24.

BOZAN, Metin “Şark Medreseleri Geleneğinde Fırak Yazıcılığı” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 678-691.

BOZAN, Metin, “İmâmiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmâmet Anlayışlarının Mukayesesi” **Dinî Araştırmalar**, Cilt 9, Sayı 26, s. 95-112.

BOZAN, Metin, “Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfuddin Âmidî” **Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 2009, s. 257-268.

BOZAN, Metin, “On iki İmamcı Şia’nın Oluşum Süreci” **Rihle Dergi**, s. 36-44.

- BOZKURT, Nebi, “Medrese” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt. 28, Ankara 2003.
- CELÂLÎ Molla Musa, **Cilâu’l-Ayneyn fi Menâkıb-i Osman Zinnureyn ve Ali Ebu es-sıbteyn**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **er-Risaletü’-d-Daiyye ilâ Muhabbeti Muaviyye**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Hâşiyetü’l Vâdihî’l-Mesâlik alâ Tefsirî’l-Medârik**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2017.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Mecmûatu’l-Ulûm**, İhvan Neşriyat Yayınları, İstanbul, Tarih yok.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Mecmûatu’l-Fuyuzât**, İhvan Neşriyat, İstanbul, 2012.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Mecmûatu’l-Makâsıd**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2007.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Mecmûatu’r-Resâil**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.
- CELÂLÎ, Molla Musa, **Senâü’s-Sakaleyn fi Menakibi Şeyheyn Ebubekir es-Sıddık ve Ömer el-Faruk**, Sembol Yayınları, İstanbul 2009.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf, **Şerhu’l-Mevâkıf**, (Çev. Ömer TÜRKER), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2015, c. 3.
- ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, Ankara 2009.
- DÂRİMÎ, Ebu Muhammed Abdurrahman b. Behrâm, **Sünenü’-d-Dârimî**, (Thk. Mudtafa Dib el-Bûğa) Dâru’l-Mustafa, Dımaşk, 2011.
- EBU DÂVÛD, Süleyman b. El-Eş’as el-Ezdî es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Dâvud**, (Thk. Muhammed Avvâme) Müessesetü’r-Reyyân, Beyrut, 1998.
- ELÇİ, Mehmet Sadık, “Medrese ve Modern Öğretim Kurumları arasında Bir Mukayese (Cumhuriyet Dönemi Şark medreseleri Örneği)” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 86-97.

EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, **Makâlatu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâf'ül-Musallîn**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) Kahire, 1950, c. 1,

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Muaviye", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", **DİA** Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, "İbâziyye", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, c. 19.

GEÇİT, M. Salih, "Molla Musa Celâlî ve Kürtçe Mevlit Üzerindeki Şerh" **Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyumu Bildirileri** (20-21 Eylül 2014 Şırnak), İstanbul 2015, s. 157-182.

GÖKALP, Yusuf, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi" **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, s. 56-92.

GÖLCÜK, Şerafettin, "Cehm b. Safvan", **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7.

GÜMÜŞ, Sadreddin, **Seyyid Şerif Cürcânî**, İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Yayını, İstanbul, 1984.

HAKYEMEZ, Cemil, "Bedâ Düşüncesi ve Şîî İmâmet Tartışmalarındaki Yeri" **Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 10, s. 29-49.

HANBEL, Ahmet b. Muhammed b. **el-Müsned**, (Thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1995.

HEYET, **el-Mu'cemu'l-Vasît**, El-Mecmû'l-Lugati'l-Arebiyye, Kâhire, 1960,

HEYET, **el-Müncid fi'l-Lugati ve'l-A'lâm**, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 2007.

<http://www.dogruhaber.com.tr/haber/21975-molla-muhyiddin-i-haveli/ARASTIRMA>, (02/11/2010).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/SadrettinYüksel> [02/02/2013].

İŞİK, Kemal, **Maturîdî'nin Kelam Sisteminde İmân ve Peygamberlik Anlayışı**, Fütüvvet Yayınları, Ankara, 1980.

İŞİK, Kemal, "Nazzâm ve Düşünceleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3, 1977,

İŞIKDOĞAN, Davut, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 53, s. 43-83.

İBİŞ, Fatih, "Bir Cümlenin İzini Sürmek: Şerhu'l-Akâid Hâşiyelerinde Kelam-Felsefe İlişkisi" **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 4, Sayı 8, s. 134-152.

İBN-İ HAZM, İmam Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, (Thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrâhman Umeyr), Dâru'l-Cil, Beyrut, Tarih yok.

İBN-İ MÂCE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid, el-Kazvînî, **Sünen-i İbn-i Mâce**, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), Dâru-r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 2009.

İBN-İ MANZÛR, Ebu Fadl Cemaleddin, **Lisânü'l-Arab**, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1999, c. 4.

İNAL, İbrahim Hakkı, "Necârîyye Mezhebi Hakkında Bazı Mülâhazalar" **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl 15, Sayı 24, s. 34-50.

İSFERÂYÎNÎ, Ebu'l-Muzaffer, **et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciyeti ani'l Firakî'l-Hâlikîn**, (thk. Kemal Yûsuf EL-HÛT) Âlemu'l-Kutup, Beyrut, 1983.

KANTER, Özden, "Kurtuluşa Eren Fırka/el-Firkatu'n-Nâciyye İnancı" **Hitt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 31, s. 29-46

KARAMAN, Hayreddin, Ali BARDAKOĞLU, Yunus APAYDIN, **İLMİHAL-1 İman ve İbadetler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, c.1.

KAYA, Pınar, “Bâtnîler’in Ortaya Çıkışı, Temel Düşünce Yapıları ve Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Yıllarında ve Sultan Alp Arslan Zamanındaki İlk Faaliyetler” **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 7, Sayı 19, s. 289-305.

KESKİN, Halife, “Ehl-i Sünnet Kavramı Hakkında Bir Değerlendirme” **Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 3, Sayı 1, s. 35-38.

KESKİN, Mustafa, “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Gaziantep Örneği” **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** Cilt 4, Sayı 1, s 61-82.

KOÇYİĞİT, Talât, “ABDÜLAZİZ, ed-Dihlevî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, c. 1.

KUBAT, Mehmet, “Hâricîliğin Doğuşunda Münâfıkların Rolü” **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1, s. 116-147.

Kur’an-ı Kerîm.

KUTLU, Sönmez, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları” **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi dergisi**, Cilt 1, s. 168-210.

Müellifin (Molla Musa el-Celâlî) Kendisiyle (**30.01.2014**) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme.

Müellifin Oğlu Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Geçit ile (**03.07.2016**) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme.

Müellifin Oğlu Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih Geçit ile (**26.05.2013**) tarihinde yapılandırılmamış Görüşme.

ONAT, Hasan “Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 7-23.

ONAT, Hasan, “Şiiliğin Doğuşu Meselesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 36, s. 79-113.

ÖGMÜŞ, Harun, “Mu’tezile’nin Müşebbihe Algısını Oluşturan Amiller” **Marife Dergisi**, Cilt 3, s. 141-155.

ÖNDER, Murat, “**Giritli Sırrı Paşa, Ârâü’l-Milel Adlı eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri**” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2006.

ÖZ, Mustafa, “Ebu’l-Hasen el-Eş’arî ve Eş’arî Mezhebinin Prensipleri” **Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi**, Cilt 13, s. 181-192.

ÖZ, Mustafa, “Ezârika”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, c. 12.

ÖZ, Mustafa, “Hişam b. Hakem”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18.

ÖZ, Mustafa, “Ma’bed el-Cühenî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, c. 27.

ÖZ, Mustafa, “Muhakkime-ı ûlâ” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, c. 30.

ÖZ, Mustafa, “NECCÂR, Hüseyin b. Muhammed” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. 32.

ÖZ, Mustafa, **İsmâliyye Mezhebi** İslamî İlimler Araştırma Vakfı İlmî Neşriyat, İstanbul, 1993.

ÖZLER, Mevlüt, **İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Seleflik ve Te’vil Üzerine” **Marife Dergisi**, Cilt 3, s. 85-110.

RÂZÎ, Fahreddîn, **Kelâm’a Giriş (el-Muhassal)**, (Çev. Hüseyin Atay) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebîbekr Ahmed, **el-Milel ve’n-Nihal**, (thk. Emir Ali MEHNA-Ali Hasan FAÛR), Dâru’l-Marife, Beyrut, 1993.

ŞEHRİSTÂNÎ, MİLEL ve NİHAL, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2011.

ŞENGÜL, Serdar, **Bilgi, Toplum, İktidar: Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi ile Karşılaşma sürecinde Doğu Medreseleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2008.

ŞEŞEN, Ramazan, “Câhız”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c.7.

TAŞCI, Özcan, “Kelam İlminin ‘Kelam’ olarak İsimlendirilmesinde Vâsıl b. Ata’nın Takip Ettiği Yöntemin Muhtemel Katkıları Üzerine”, **Dini Araştırmalar**, Cilt 9, s. 69-83.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünenü’t-Tirmîzî**, Mektebetü’l-Meârif, Riyad, Tarih yok.

TUNÇ, Cihat, “Bısr b. Mu’temir”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, c. 6.

TUNÇ, Cihat, “Gaylan ed-Dımeşkî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, c. 13.

TÜRKER, Ömer, **Şerh’ul-Mevâkif – Seyyid Şerîf Cürcânî 1**, Kırk Gece Yayınları, İstanbul 2011.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hasan-ı Basrî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, c. 16.

ÜZÜM, İlyas, “Mezhep” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, c. 29.

YAKIŞIK, Nizamettin, “Medreselerin Toplum Üzerindeki Tesiri, Ümmet İçin Faydaları ve Medreselerde Yetişen Âlimlerin Özellikleri” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 345-360.

YALAR, Mehmet, “Şark Medreselerine Analitik ve Eleştirel Bir Bakış” **Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı**, Bingöl (29 Haziran-1 Temmuz 2012), s. 85-94.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükrî” **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, c. 2.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Cevâlîkî, Hişam b. Sâlim”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. 7.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bâbek”, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, c. 4.

ZÂVÎ, Tahir Ahmed, **Muhtâru'l-Kâmusu'l Muhit**, Daru Hedemâti'l-Kur'an, Dımaşk, 1963.